

УКРАЇНСЬКЕ

МОВО-
ЗНАВ-
СТВО

2

1 9 7 4

УКРАЇНСЬКЕ

МОВО- ЗНАВ- СТВО

Випуск 2

МІЖВІДОМЧИЙ
НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

ВИДАВНИЧЕ ОБ'ЄДНАННЯ „ВИЩА ШКОЛА”
ВИДАВНИЦТВО ПРИ КИЇВСЬКОМУ
ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

КИЇВ — 1 9 7 4

У збірнику публікуються статті вчених-мовознавців з методологічних, теоретичних питань мовознавчої науки; дослідження з окремих розділів мовознавчих дисциплін, що читаються в університетах та педінститутах.

Розрахований на науковців, викладачів мовознавчих кафедр, аспірантів, учителів-словесників та студентів-філологів.

Редакційна колегія: проф. І. К. Кучеренко (відповідальний редактор), проф. Д. Х. Баранник, проф. С. П. Бевзенко, проф. А. О. Білецький, доц. О. І. Білодід (заст. відповідального редактора), проф. Й. О. Дзендзелівський, доц. П. С. Дудик, проф. М. А. Жовтобрюх, доц. Л. О. Кадомцева (відповідальний секретар), проф. І. І. Ковалик, проф. А. П. Коваль, проф. Ф. П. Медведєв, проф. А. П. Медушевський, проф. В. М. Русавівський, доц. Н. І. Тоцька, М. Д. Чебурко.

Адреса редколегії: 252017, Київ-17, бульвар Т. Шевченка, 14, Київський університет, філологічний факультет, кафедра української мови.

У $\frac{70101-148}{M224(04) - 74} 533-74$

Доц. О. І. БІЛОДІД
(Київський університет)

УКРАЇНСЬКА МОВА У НАУКОВІЙ ТВОРЧОСТІ О. О. ПОТЕБНІ

Серед видатних учених минулого, якими пишається вітчизняна і радянська наука, а також усе прогресивне слов'янство світу, ім'я Олександра Опанасовича Потебні, великого українсько-російського лінгвіста-філософа, займає особливе місце, бо воно репрезентує перед усім світом досягнення вітчизняної наукової, зокрема філологічної (у широкому розумінні цього слова) думки, бо наукова творчість цього ученого наклала виразний відбиток на історію дореволюційного вітчизняного мовознавства, а його ідеї і наукові положення й зараз здобувають собі все нових і нових прихильників і шанувальників у нас і за кордоном.

У вітчизняному мовознавстві загальноновизнаною є думка, що О. О. Потебня — вчений-мислитель. «У старій Росії,— писав Л. В. Щерба,— було три видатних лінгвісти-теоретики: О. О. Потебня, П. Ф. Фортунатов і І. О. Бодуен де Куртене». Вони, «хоч і зовсім різною мірою, були дійсно самостійними мислителями в цій галузі і залишили глибокий слід в історії загального мовознавства в Росії. Менше за всіх пощастило у цьому відношенні О. О. Потебні: загублений в провінціальному університеті, він опинився значною мірою поза шляхами світової науки і залишився чимось на зразок «російського самородка»¹.

Коло філологічних інтересів О. О. Потебні було надзвичайно широким, тісно зв'язаним з багатьма іншими галузями гуманітарних наук, як філософія, логіка, психологія. Але він був насамперед мовознавцем, багато і плідно працював у галузі фонетики, морфології, семасіології, теорії словесності, синтаксису. Серед мовознавчих проблем увагу О. О. Потебні привертала численні проблеми загального мовознавства (походження мови, співвідношення між думкою і словом, мова і нація, мова та мистецтво), історична та описова фонетика, морфологічна систематика та історія форм, історія значень слів у широкому аспекті порівняль-

¹ Л. В. Щерба. Ф. Ф. Фортунатов в історії науки о языке.— ВЯ, № 5, М., 1963, стор. 89.

ної граматики, порівняльно-історичний синтаксис східнослов'янських мов, діалектологія та ін.

Надзвичайно багато зробив О. О. Потебня і для вивчення української мови, інтерес до якої у нього виявився рано.

В одному із автобіографічних листів він писав: «Обставинами мого життя зумовлено те, що під час наукових моїх занять виділеною точкою моєю, іноді помітною, іноді не помітною для інших була малоросійська мова і малоросійська народна словесність. Коли б ця вихідна точка і пов'язане з нею почуття не були мені дані і коли б я виріс поза зв'язком з народними переказами, то, мені здається, навряд чи я став би займатися наукою»².

Виходець з дрібного українського козацтва, що одержало права дворянства, майбутній видатний лінгвіст, з раннього дитинства проживаючи на Полтавщині, добре знав і любив українську народну мову, слухав українські народні пісні, думи, казки з уст народу, цікавився народними обрядами.

Пізніше, вже будучи студентом юридичного факультету Харківського університету, О. О. Потебня «поновив враження свого дитинства і перечитав майже все, що було тоді малоруською мовою та з історії Малоросії»³. Любов О. О. Потебні до українського слова, а також вплив на нього члена гуртка студентів-українофілів М. В. Неговського, пристрасного збирача української народної творчості, призвели до того, що О. О. Потебня залишає юридичний факультет і переходить на історико-філологічний, що і визначило його дальшу долю як ученого-філолога, дослідника східнослов'янських мов.

Наукова діяльність О. О. Потебні припадає на той час, коли після реформи 1861 року в Росії швидкими темпами починає розвиватися капіталізм. Розвиток капіталізму в Росії і на Україні супроводжується загостренням класових суперечностей між селянством і поміщиками, між сільськими батраками і куркульством, між робітничим класом, ряди якого весь час поповнювалися, і буржуазією.

Передова суспільно-політична і філософська думка Росії в той час була спрямована проти царського самодержавства, за ліквідацію кріпосницьких залишків у країні, проти національного гноблення, за вільний розвиток національних культур і мов.

Класові суперечності на Україні були особливо гострі, бо вони доповнювалися і тісно перепліталися з національними суперечностями. Царський уряд проводив насильницьку русифікацію неросійських національностей, забороняв друкування книг українською мовою, постановку українських п'єс, придушував будь-який прояв української національної культури. Міністр внутрішніх справ царської Росії Валуев у 1863 році заявив, що «української мови не було, немає і не може бути». Навіть слово

² О. О. Потебня. Лист до А. О. Патери.— У кн.: «Олександр Опанасович Потебня», К., 1962, стор. 93.

³ Там же, стор. 92.

«Україна» царськими сатрапами було викинуто з ужитку і замінено словом «Малоросія».

За таких умов точилася гостра боротьба між революційно-демократичними силами Росії на чолі з великими мислителями М. Г. Чернишевським і О. І. Герценом і реакційними ідеологами, провідниками політики царського уряду.

При підтримці й безпосередній допомозі російських революціонерів-демократів на боротьбу проти соціально-економічного й політичного гноблення виступає краща частина української інтелігенції — С. Подолинський, Марко Вовчок, О. Терлецький, Ю. Федькович, М. Павлик, П. Мирний, П. Грабовський, І. Франко, Леся Українка та інші, що продовжувала і розвивала революційні матеріалістичні ідеї Т. Г. Шевченка.

В. І. Ленін справедливо підкреслював, що невід'ємною частиною кожного національного руху в період розвитку капіталізму є боротьба за національне самовизначення, за створення національних держав, за вільний розвиток національних мов, причому боротьба за національну мову становить одну з найголовніших форм національної боротьби. В. І. Ленін розглядав національний рух на Україні як рух українського народу «до свободи і до рідної мови»⁴.

Одним з проявів національного руху на Україні було створення в 60-х роках XIX ст. культурно-освітніх організацій, так званих громад, що охоплювали широкі верстви радикально настроєної української інтелігенції. Спочатку в діяльності громад переважали радикально-демократичні й революційні тенденції. Але в розшируванні класової боротьби на Україні з громадах посилився вплив буржуазно-націоналістичної ідеології, провідниками якої були П. Куліш, В. Антонович, О. Кониський, О. Огоновський, О. Барвінський, що зневажали революційно-демократичну російську культуру, намагалися відгородити українську літературу і українську мову від спільного розвитку з російською літературою і російською мовою, архаїзувати її, примітивізувати, обмежити рамками вульгарних хуторянських смаків. Громади перероджуються в буржуазно-націоналістичні організації, кращі представники революційно настроєної інтелігенції поривають з громадами, виходять з їх складу.

Активним членом Харківської громади в 60-х роках був і молодий О. О. Потебня. Палкий прихильник вільного розвитку української національної культури, О. О. Потебня в цей час пише свій перший твір, магістерську дисертацію «О некоторых символах в славянской народной поэзии». Ця невелика за обсягом праця, присвячена дослідженню народнопоетичної символіки в основному трьох братніх народів — російського, українського і білоруського у порівнянні з польською, чеською, сербською та іншими слов'янськими народними поезіями, мала своїм вихідним

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 113.

пунктом українську народнописенну творчість і написана була в найбільшій мірі на матеріалі українського фольклору. З цього погляду характерним є те, що більшу половину ілюстративного матеріалу становлять приклади (а їх у праці за нашими підрахунками налічується 287) з української народної творчості. Розглядаючи українську народнопоетичну творчість у тісному зв'язку з російською та білоруською, О. О. Потебня підкреслює спорідненість духовного складу трьох східнослов'янських народів як наслідок спільності історичного розвитку їх.

Вихований на традиціях російських революціонерів-демократів, О. О. Потебня непримиренно ставиться до вузьких, обмежених буржуазно-націоналістичних поглядів членів Харківської громади, яка дедалі більше відходить від російського революційно-демократичного руху і виходить з її складу. Буржуазні націоналісти називали за це О. О. Потебню зрадником інтересів свого народу. Але вчений завжди був противником націоналістичної ідеології.

Націоналізм як суспільно-політичну течію О. О. Потебня розглядав з таких філософських позицій.

Поділяючи думку В. Гумбольдта про те, що «ніхто не розуміє слова саме так, як інший», що «усяке розуміння є разом з тим нерозуміння, усяка згода в думках разом з тим незгода»⁵, тобто розуміння по-своєму, бо зовнішнє словесне збудження породжує нову думку, відмінну від тієї, що виступає в ролі збудника, О. О. Потебня розвиває далі погляди видатного німецького вченого, розкриваючи роль запозичень, взаємовпливу національних культур і мов для розвитку людського мислення взагалі і для розвитку духовної творчості, мови і культури кожної нації зокрема.

«Взаємний вплив народів,— писав О. О. Потебня в праці «Язык и народность» (1895), що в найбільшій мірі показує його ставлення до «ідеї національності»,— є теж лише «взаємне збудження»⁶.

Таке «взаємне збудження» або «зовнішній поштовх» завжди відігравали неабияку прогресивну роль в пробудженні творчих сил кожного народу, в створенні своєї власної, самобутньої культури на всіх етапах історичного розвитку його і особливо в період розвитку капіталізму, період формування національних літератур, національних мов.

«Можна прийняти за правило, принаймні для нового часу, що розквіту самостійної народної творчості в науці і поезії завжди передують періоди наслідування, які передбачають більш або менш теоретичне або практичне, більш або менш глибоке і поширене знання іноземних мов, що, відповідно до збільшення кількості хороших перекладів, збільшує в народі запас сил, які рано чи пізно знайдуть собі вихід у більш своєрідній творчості,— під-

⁵ А. А. Потебня. Мысль и язык. Вид. 3, Харків, 1913, стор. 29.

⁶ А. А. Потебня. Язык и народность.— У кн.: «Мысль и язык», стор. 191.

креслював О. О. Потебня. Бо «наслідування є теж своєрідність, очевидним доказом чого є, між іншим, наша наслідувальна література.., у ній більше **самостійних продуктів думки** (підкреслення наше.— О. Б.)»⁷.

Справедливість наведених висловлювань вченого підтверджується роллю перекладної літератури в процесі формування і розвитку літературної мови Київської Русі. Про переклади з грецьких оригіналів, зроблені на Русі руськими книжниками, акад. В. В. Виноградов писав, що «на цих перекладах лежить печать свідомого і самостійного ставлення до оригіналів», що завдяки впливу грецької мови «була старанно розроблена термінологія і фразеологія військової техніки; було створено багатий арсенал образів, символів і поетичних картин бою і військових подвигів; склалися тонкі художні прийоми зображення доблесних лицарських почуттів і патріотичних настроїв. У перекладах зустрічаються, для надання більшої картинності і зрозумілості думки, такі фразеологічні вставки, які не мають відповідників в оригіналі»⁸.

Розвиток української літературної мови, збагачення її лексичного складу, вироблення літературних стилів багато в чому завдячує благотворному впливу на неї російської літературної мови на всіх етапах історичного розвитку цих двох східнослов'янських народів, що теж підтверджує думки О. О. Потебні.

Отже, видатний вчений не мислив розвиток національних мов по шляху ізоляції, відчуження, відгородження, він був борцем за єдність національних культур і мов, за обмін культурними цінностями, за «братне ставлення до інших народностей»⁹.

Твердження О. О. Потебні про взаємодію, взаємовплив культур і мов докорінно підривали буржуазно-націоналістичну ідеологію, давали теоретичну зброю революційно-демократичним силам на Україні в їх боротьбі проти буржуазно-націоналістичних поглядів на розвиток української мови.

Проте О. О. Потебня різко розмежував «взаємне збудження народів», що веде до бурхливого розвитку творчих народних сил, від насильницької асиміляції, великодержавного шовінізму та гноблення культури та мови одного народу з боку правлячих кіл та уряду іншого під прапором «вищості своєї цивілізації». «Взаємне збудження народів,— писав він,— передбачає не асиміляцію, а лише взаємне пристосування, яке можна порівняти з тим, яке виникає між квітами, що годують комах, і комахами, що сприяють заплідненню квітів...»¹⁰.

«Ідея національності», що, як говорить О. О. Потебня, виникла на початку ХІХ ст., має свою позитивну і негативну сторони,

⁷ А. А. Потебня. Язык и народность, стор. 202.

⁸ В. В. Виноградов. Основные этапы истории русского языка.— «Русский язык в школе», 1940, № 3, стор. 9.

⁹ А. А. Потебня. Из записок по теории словесности. Харьков, 1905, стор. 376.

¹⁰ А. А. Потебня. Язык и народность, стор. 206.

бо вона «може служити і прогресу і реакції»¹¹. Служить прогресу вона в тому разі, коли сприяє боротьбі проти політичного й національного гноблення, проти реакції і самодержавства. Коли ж «ідея національності» спрямована на проповідь особливій ролі певного народу в долі людства, що використовується буржуазією для розпалювання шовіністичних настроїв, сприяє політиці поневолення інших народів,— вона служить реакції. З цього погляду «ідея національності», за словами О. О. Потебні, «є завжди вид месіанізму»¹².

Думки О. О. Потебні про націоналізм як суспільно-історичне явище, крім того, що вони є великим вкладом у вітчизняну філософську і мовознавчу науку, були спрямовані як проти українських буржуазних націоналістів, так і проти великодержавних шовіністів. Вони не втрачають свого значення і до нашого часу.

Ще на початку своєї діяльності О. О. Потебня, сприйнявши ідею В. Гумбольдта про те, що мова — це діяльність, спроможна необмежено розвиватися, висуває свою тезу про те, що у всякій мові закладені можливості для вираження людської думки. Звідси він робить висновок про те, що будь-яка мова, навіть гноблена і та, що має небагату літературу, може за певних соціально-економічних і політичних умов виробити в собі багату систему засобів для вираження найтонших рухів думки. Саме такою мовою була українська мова, рідна мова О. О. Потебні, що часто в тій чи іншій мірі становила об'єкт його наукових досліджень.

Найбільше уваги учений приділяв вивченню фонетичних рис живої української мови, її говорів, бо дослідження історії мови, на думку О. О. Потебні, не можуть спиратися тільки на дані писемних пам'яток. Його праці «Заметки о малорусском наречии»¹³, «О звуковых особенностях русских наречий»¹⁴, «К истории звуков русского языка»¹⁵ є великим вкладом у вивчення історії української мови та її діалектології.

Заклик О. О. Потебні вивчати діалектні особливості української мови, його праці, присвячені цьому питанню, мали виняткове значення в той час, коли офіційні кола царської Росії поширювали великодержавну гіпотезу Погодіна — Соболевського, навколо якої точилися палкі суперечки щодо походження української мови.

О. О. Потебня відкидав гіпотезу М. Погодіна як антиісторичну і як таку, що не має достатнього наукового обґрунтування. Він називає її «легковажною за своїми підставами»¹⁶. В рецензії на книгу О. І. Соболевського «Очерки из истории русского языка» він критикує автора за ненауковий підхід до розгляду

¹¹ А. А. Потебня. О национализме.— У кн.: «Мысль и язык», стор. 223.

¹² А. А. Потебня. Язык и народность, стор. 210.

¹³ Див.: «Филологические записки». Вып. I, Воронеж, 1870.

¹⁴ Див.: «Филологические записки». Вып. I—II—III, Воронеж, 1865.

¹⁵ Див.: Окреме видання. Воронеж, 1876.

¹⁶ А. А. Потебня. Отзыв о сочинении А. Соболевского «Очерки из истории русского языка». СПб, 1896, стор. 3.

історії давньоруської мови, за поспішні висновки, що ґрунтуються на дослідженні небагатьох даних писемних пам'яток, на догоду гіпотезі М. Погодіна. «Таке припущення,— говорив О. О. Потебня з приводу твердження О. І. Соболевського про те, що мова старого Києва була цілком відмінна від давнього галицько-волинського наріччя і належить до великоруських нарічч,— закинуте далеко наперед більш ґрунтовних фактичних досліджень, за властивою людям схильністю наполягати на своєму, може дати односторонню упередженість майбутнім працям автора»¹⁷.

Російську і українську мови О. О. Потебня завжди розглядав як мови братні, що вийшли із спільної давньоруської мови, по відношенню до якої він їх називав, за тодішньою термінологією, наріччями¹⁸.

Праць, спеціально присвячених питанню походження української мови, у О. О. Потебні немає, проте при розгляді спільних мовних явищ в історії східнослов'янських мов та їхній (явищ) дальший розвиток в кожній східнослов'янській мові зокрема, він іноді торкається питання про час виділення малоруського наріччя з єдиної руської мови.

О. О. Потебня вважав, що малоруське наріччя вже існувало на початку XIII ст., а формування його почалося до XII ст. Про це він пише так: «Роздроблення цієї мови (тобто давньоруської мови.— О. Б.) почалося набагато раніше XII ст. тому, що на початку XIII ст. знаходимо вже безсумнівні сліди поділу самого великоруського наріччя на північновеликоруське і південновеликоруське, і такий поділ з необхідністю передбачає вже й існування малоруського, яке більше відрізняється від кожного з великоруських, ніж ці останні одне від одного»¹⁹.

На підтвердження свого погляду О. О. Потебня в праці «О звуковых особенностях русских наречий» наводить кілька рис малоруського наріччя, що стосуються X—XII ст. Таких рис О. О. Потебня подає небагато (немає потреби їх тут наводити), і тому на їх підставі з сучасного погляду, ще рано робити висновок про існування української мови в ті часи.

Ще І. В. Ягич з приводу відмінностей, відображених у давньоруській писемній мові, зауважував: «...До XIV століття справді не було, та й у XIV столітті ще не могло бути у мові давньоруської писемності тих відмінностей, які виходять назовні у пізніший час, але звідти зроблено зовсім неправильний висновок, що взагалі ніяких відмінностей не було»²⁰.

¹⁷ А. А. Потебня. Отзыв о сочинении А. Соболевского «Очерки из истории русского языка», стор. 4.

¹⁸ Див.: А. Потебня. О звуковых особенностях русских наречий.— «Филологические записки». Вып. 1, 1865, стор. 49.

¹⁹ А. А. Потебня. К истории звуков русского языка. Воронеж, 1876, стор. 2.

²⁰ И. В. Ягич. Критические заметки по истории русского языка, СПб, 1889, стор. 5.

О. О. Шахматов теж дотримувався тієї думки, що для XII—XIII ст. характерне «існування спільного усім їм (говорам давньоруської мови.— О. Б.) мовного життя»²¹.

«Народна мова» окремих східнослов'янських племен (предків росіяни, українців і білорусів) не могла ще так дуже різнитися від діалекту до діалекту»²²,— відзначає Л. А. Булаховський. Ці відмінності ще не можна назвати окремими мовами.

Отже, не маючи на меті докладний розгляд цього питання, зауважимо, що в погляд О. О. Потебні про час виділення української мови з єдиної давньоруської наступними дослідженнями мовознавців були внесені істотні корективи. Риси української мови, наведені О. О. Потебнею, що, на його думку, стосуються X—XII ст., мають велике значення, бо характеризують процес формування майбутньої української мови, що був, як відомо, завершений у XIV ст.

У 30—70 роках XIX ст. російські революційні демократи розгорнули боротьбу проти царського уряду та реакційних, великодержавно-шовіністичних кіл та їх ідеологів, які чинили утиски щодо української мови, не визнавали її права на існування як окремої національної мови, твердили, що українська мова не здатна стати літературною мовою. Видатну роль в цій боротьбі відіграли науково-публіцистичні праці великого революціонера-демократа М. Г. Чернишевського, що безпосередньо стосувалися української літератури і української літературної мови.

Відповідаючи на питання «Чи можлива українська літературна мова?», М. Г. Чернишевський писав: «Та хіба можна мати тут будь-які сумніви? Та хіба є на світі будь-яка мова чи будь-яке наріччя, яке не одержить найвищого літературного розвитку, коли плем'я, що говорить ним, буде мати потребу за своїм розвитком в літературі?»²³.

Ідейний прихильник М. Г. Чернишевського О. О. Потебня, поділяючи погляди великого мислителя, говорив, що «немає мови і наріччя, які не були б здатні стати знаряддям безмежно різноманітної і глибокої думки»²⁴, «чи виникне література з наріччя, це залежить від попиту на літературу»²⁵.

Для О. О. Потебні як видатного філолога-мислителя завжди характерним був науково-філософський підхід до суспільно-історичних явищ. Саме з таких позицій розглядав О. О. Потебня роль української мови в житті українського народу, її стосунки

²¹ А. А. Шахматов. Очерки древнейшего периода истории русского языка. Пгг, 1915, стор. V—VI.

²² Л. А. Булаховский. Исторический комментарий к литературному русскому языку. Изд. 3, К., 1950, стор. 8—9.

²³ Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений, т. VII, стор. 937.

²⁴ А. А. Потебня. Рецензія на «Народные песни Галицкой и Угорской Руси», зібрані Я. Ф. Головацьким.— «Записки АН», т. 37, кн. 2, 1880, стор. 93.

²⁵ А. А. Потебня. Общий литературный язык и местные наречия.— У кн.: «Олександр Опанасович Потебня», стор. 76.

з російською літературною мовою. Саме з таких позицій учений виступав проти всіляких утисків щодо української мови з боку правлячих кіл царської Росії.

З матеріалістичних позицій розв'язуючи питання про виняткову роль літературної мови в житті людського суспільства, О. О. Потебня робить висновок, що знищити літературну мову будь-якого народу — це знищити взагалі мову в устах народу.

Так, виступаючи на захист української літературної мови, він писав: «Ворожість до писемності на відомому наріччі, при деякій послідовності і щирості, мусить бути поширена і на існування цього наріччя, на його життя в устах людей, тому що писемність є лише природній розвиток цього життя. Ворожість ця може випливати з двох різних підстав, зрештою, однаково нерозумних. Можна не бажати життя відомій мові тому, що ми переконані в її непридатності для цілей людського існування, як воно нам уявляється. З таких міркувань люди знищують шкідливих тварин і бур'яни, звільняючи місце корисним. З таких міркувань релігійні фанатики переслідували еретиків почасти для їх власного спасіння, почасти для прикладу іншим; але при цьому вони були переконані, що права віра здобуде верх. Можна недоброчливо ставитися до мови тому, що ми визнаємо її силу й побоюємося її суперництва з тією мовою, за яку самі стоїмо. Але й зневага, і страх перед народними наріччями поборників неподільного панування літературної мови (мається на увазі російська літературна мова.— О. Б.) однаково нерозумні»²⁶.

У цьому прекрасному вислові О. О. Потебні звучить впевненість у життєздатності української мови, що вже вийшла на широку арену суспільного життя і мала таких великих представників української літератури, як Г. Ф. Квітка-Основ'яненко, П. П. Гулак-Артемівський, І. П. Котляревський, Т. Г. Шевченко та ін., впевненість в тому, що українська літературна мова досягне свого найвищого рівня розвитку, незважаючи ні на які перешкоди.

У цьому був переконаний і М. Г. Чернишевський, який в 1861 р., передбачаючи майбутнє української мови, писав: «...Не які-небудь 200 або 300 років, а бог знає скільки віків будуть говорити по-малоруськи люди, що живуть по Дніпру і далі на захід, в такому разі буде існувати і малоруська література бог знає скільки віків; а якщо так буде, то нема ніяких підстав сумніватися, що раніше чи пізніше з'являться на малоруській мові усякі книги...»²⁷.

Ідеологи реакційної політики царського уряду заборону української літературної мови часто мотивували тим, що вона не самобутня, що вона дуже близько стоїть до російської літературної мови і тому її не можна вважати окремою літературною мовою.

²⁶ А. А. Потебня. Общий литературный язык и местные наречия.— У кн.: «Олександр Опанасович Потебня», стор. 76—77.

²⁷ Н. Г. Чернышевский. Полное собрание сочинений, т. VII, стор. 936.

Обурюючись такою постановкою питання, О. О. Потебня любив з цього приводу наводити приклад з «Рудіна» І. С. Тургенева про пігасовські сумніви щодо самостійності української мови. Пігасов твердив: через те, що російська фраза «грамматика есть искусство правильно читать и писать», перекладена на українську мову, майже не змінює свого вигляду, цю мову самостійною вважати не можна. Самостійною її можна назвати тоді, коли така фраза, перекладена на українську мову, не буде зрозуміла Пігасову і йому подібним. Таке розуміння самостійності української мови і взагалі всякої мови О. О. Потебня вважав неправильним. «Зрозуміло,— писав він,— у такій самостійності немає потреби. Хіба недостатньо доведено, що всі арійські мови колись складали одну? Хіба не на очах історії розходяться між собою руські говори? Нарешті, якщо природний шлях видається надто довгим, хіба не винаходять злодійських, жебрацьких і тому подібних мов, зовсім незрозумілих для невтаємничених... Якщо люди протилежного табору своєчасно не вживуть належних заходів, то прощай слов'янська єдність»²⁸.

Поборник слов'янської єдності, О. О. Потебня, виступаючи за культурний взаємовплив між російською і українською мовами, одночасно висміював українських буржуазних націоналістів, ревнителів самостійності української мови, що аж із шкури пнуться, щоб зробити українську фразу зовсім не схожу на російську. В цьому, писав він, «немає ніякої потреби»²⁹.

Отже, О. О. Потебня дуже близько стояв до революційно-демократичного руху в Росії. Його виступи проти українських буржуазних націоналістів і великодержавних шовіністів у питанні про українську мову сприяли розвитку революційної і науково-філософської думки на Україні, його оборона права української мови на окрему літературну мову становлять гордість української мовознавчої науки.

«Після Шевченка,— писав О. Н. Синявський,— мабуть ніхто не розумів так глибоко, що «слово» стоїть на сторожі національного буття, як це розумів Потебня, принаймні теоретично»³⁰.

О. О. Потебня вважається одним з найвидатніших славістів світу. «Є імена,— писав акад. В. В. Виноградов,— що входять в історію вітчизняної науки різних країн. Такі у нас, наприклад, в галузі слов'янознавства — Потебня, Ягич, Бодуен де Куртене»³¹.

²⁸ А. А. Потебня. Общий литературный язык и местные наречия.— У кн.: «Олександр Опанасович Потебня», стор. 74.

²⁹ А. А. Потебня. Язык и народность.— У кн.: «Мысль и язык», стор. 186.

³⁰ О. Н. Синявський. Потебня як дослідник української мови.— «Записки Харківського ІНО», 1928, стор. 14.

³¹ В. В. Виноградов. И. А. Бодуэн де Куртенэ.— У кн.: «И. А. Бодуэн де Куртенэ. Избранные труды по общему языкознанию». М., 1963, т. 1, стор. 6.

У галузі фонетики слов'янських мов і особливо фонетики української мови, мабуть, немає такого питання, яке б залишилося поза увагою вченого. Л. А. Булаховський часто в розмові з своїми колегами любив називати О. О. Потебню «майстром здогадів». І це справді так. Не претендуючи на вичерпну характеристику того чи іншого фонетичного явища, О. О. Потебня висловлював ряд думок і припущень, що накреслювали шляхи для дальших досліджень та перевірок на основі нових мовних фактів.

Хоч наукові інтереси О. О. Потебні як ученого з широким діапазоном не можна обмежити рамками певної національної мови, проте, як уже підкреслювалося, українська мова була улюбленим об'єктом його різноманітних наукових студій.

З цього погляду всі мовознавчі праці О. О. Потебні можна поділити на дві групи: праці, де українська мова виступає об'єктом дослідження поруч з іншими слов'янськими мовами, та праці, спеціально присвячені дослідженню української мови. До перших належать: «Из записок по русской грамматике» (I—II, 1874; III, 1899; IV, 1941), «Значения множественного числа в русском языке» (1888), «Два исследования о звуках русского языка. I. О полногласии. II. О звуковых особенностях русских наречий» (1866), «К истории звуков русского языка» (1876), «Рецензия на работу А. Соболевского «Очерки по истории русского языка» (1896), «Этимологические и другие заметки» (1876—1883); до других — «Заметки о малорусском наречии» (1870), «Разбор сочинения П. Житецкого «Очерк звуковой истории малорусского наречия» (1878) та ін.

Праці О. О. Потебні, присвячені еволюції речення у східнослов'янських мовах, заклали основи українського історичного синтаксису. Його праця «Из записок по русской грамматике» разом із «Значениями множественного числа в русском языке», за словами О. Н. Сиявського, «становить власне більше, ніж вихідний момент історичного синтаксису української мови, бо нічого такого, що можна б поставити в рівень із ними, в українській науці немає й по сей день, а окремі місця, окремі питання в них опрацьовані так, що мають усі дані залишитися в науці як класичні своєю зразковою викінченістю»³².

У радянській багатонаціональній державі, де українська мова поряд з іншими національними мовами народів Радянського Союзу здобула усі можливості для вільного і безперешкодного розвитку в усіх сферах виробничого і духовного життя, наукова творчість великого вітчизняного ученого, лінгвіста-філософа О. О. Потебні, поборника дружби і співробітництва, обміну культурними і духовними цінностями між народами є прикладом самовідданого служіння своєму народові, своїй Вітчизні.

³² О. Н. Сиявський. Потебня як дослідник української мови, стор. 15.

НАПЕРЕКІР ФАКТАМ

(Деякі аспекти фальсифікації буржуазною пропагандою ленінської політики національно-мовного будівництва в СРСР)

Сучасний етап всесвітньої історії характерний особливо загостреним протиборством соціалізму та імперіалізму. Охоплюючи всі сфери суспільного життя, воно найбільш проявляється у сфері ідеології. «Ми живемо в умовах нестихаючої ідеологічної війни, яку веде проти нашої країни, проти світу соціалізму імперіалістична пропаганда»¹, — підкреслював у Звітній доповіді ЦК КПРС ХХІV з'їздові партії Л. І. Брежнев.

Особливо пожвавилась кампанія брехні і наклепів у ювілейному для нашої держави році, коли вся багатонаціональна сім'я народів-братів відзначала 50-річчя своєї великої єдності у Союзі Радянських Соціалістичних Республік. Провідною темою виступів буржуазної пропаганди, як у своїх країнах, так і в міжнародному масштабі, була дискредитація ленінської політики КПРС у національному питанні. Це немічні потуги заперечити благотворні плоди дружби радянських народів, галасування з приводу закономірного при соціалізмі процесу зближення націй і народностей і всебічного розвитку кожної з них. Спростовані життєвою правдою радянської дійсності, знову з'явилися в дещо підновленій формі та інтерпретації міфи про національні відносини в Радянському Союзі.

Сполучені Штати Америки, як основний центр ідеологічних диверсій, привели у повну бойову готовність увесь арсенал своєї «психологічної» зброї. В 1972 році на потреби урядової пропагандистської служби — Інформаційного агентства Сполучених Штатів (ЮСІА) було виділено 193 433 тисячі доларів, що на 10 мільйонів перевищувало суму, асигновану в попередньому році. Особлива увага приділялась розширенню радіомовлення і, зокрема, радіостанції «Голос Америки» — окремого органу ЮСІА. По-своєму готуючись до 50-річчя утворення Союзу РСР, верховоди пропагандистської машини США збільшили обсяг мовлення на Радянський Союз майже у півтора раза. Крім того, було значно підвищено технічні потужності радіостанцій².

На 1972 рік вдалося зберегти від давно назріваючого краху радіо «Вільна Європа» і «Свобода», які за словами американського сенатора У. Фулбрайта, «повинні бути ліквідовані як реліквії холодної війни»³. Одним з мотивів дальшого фінансування

¹ «Матеріали ХХІV з'їзду КПРС». К., Політвидав України, 1971, стор. 103.

² Див.: «Психологическая война». М., «Прогресс», 1972, стор. 18.

³ «Правда» від 8 березня 1972 р.

цих філіалів ЦРУ в Мюнхені стали їх минулі «заслуги» і, звичайно, майбутня провокаторська і диверсійна діяльність. Сенатор У. Фулбрайт, виступаючи на Конгресі в США, підкреслив також, що «неофіційні» радіостанції на зразок «Вільної Європи» і «Свободи» можуть виконувати ті функції, які немислимі з дипломатичних міркувань для офіційного «Голосу Америки»⁴.

Що це саме так підтвердили секретні документи, підготовлені шефами радіо «Свобода» до 50-річчя утворення Союзу РСР і опубліковані австрійською газетою «Фольксштimme». В одній з настанов висловлюється побажання, щоб радіостанція взяла на себе роль «спрямовуючої сили» для тієї частини засобів масової інформації в західноєвропейських країнах, які зарекомендували себе вправними виконавцями антирадянських акцій⁵.

Отже, в поширенні міфів кожному радіовіщувові відводиться певна місія. Від цього, звичайно, залежать прийоми і методи викладу брехні і наклепів. У одного вони більш витончені й приховані, в другого — відверті своєю грубістю і прямолінійністю. Але спільне, що їх єднає, — це злісний антикомунізм і антирадянщина, спроби завдати ідеологічного удару перш за все по Радянському Союзу. Одну з основних ставок («психологічної війни» проти нашої країни і всієї соціалістичної системи, імперіалізм робить на розпалюванні націоналізму. Його мета, як підкреслюється в Постанові ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», «ослабити позиції соціалізму..., роз'єднати на національному ґрунті різні загони трудящих..., вкорінити націоналістичні погляди..., використати націоналізм для підриву соціалістичного ладу»⁶.

Ідеологічні наставники «психологічної війни» в колі своїх одностайних без зайвих дипломатичних реверансів ставлять конкретні завдання своїй пропагандистській машині. На сторінках газети «Нью-Йорк таймс» один з її власників Сульцбергер висловився так: «В таких ворожих районах, як Радянський Союз і його блок — Організація Варшавського Договору, ми з захопленням підтримуємо націоналізм... Заохочення націоналізму у Східній Європі не тільки оживляє приховану ворожість між росіянами та їх союзниками, але й між росіянами і деякими з їх співгромадян...»⁷. І буржуазна пропаганда виконує цю «високу» волю, штампує свою диверсійну продукцію.

Наперекір незаперечним фактам нашої дійсності апологети імперіалізму намагаються дискредитувати або применшити велич перетворень, здійснених в Радянській країні загалом і в кожній республіці, зокрема. Сміхотворними, позбавленими здорового глузду є твердження, що в Радянському Союзі про-

⁴ «Литературная газета» від 1 березня 1972 р.

⁵ Див.: «Литературная газета» від 24 січня 1973 р.

⁶ «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», К., Політвидав України, 1972, стор. 25.

⁷ «Психологическая война», стор. 13.

довжується «колоніальна політика царизму», що соціалістична федерація союзних республік є «тоталітарною» та ін. На цих «теоріях» ґрунтується фальсифікація і ленінської політики національно-мовного будівництва в Радянському Союзі. Стрижнем, навколо якого ліпляться найрізноманітніші вигадки і брехня, є так звана «русифікація».

За аргументи, зокрема, служить зростання кількості людей, які вільно володіють російською мовою і називають її своєю другою рідною мовою. Особливе «занепокоєння» сучасних буржуазних інсинуаторів викликає викладання в школах національних радянських республік поряд з рідною мовою також і російської. Причому, радіо «Свобода» твердить, що нині проходить «ліквідація національних шкіл у кожній республіці». Важко зрозуміти на кого розрахована подібна брехня. Останній перепис населення, проведений в Радянському Союзі у 1970 році, засвідчив, що число осіб, які говорять мовою своєї національності, складає 90—99%. А в республіках, де до Великого Жовтня панували темрява і гніт, нині зростає кількість людей, які вважають мову своєї національності рідною. В СРСР немає найменших слідів «насильственої асиміляції», про яку твердить буржуазна пропаганда. В кожній національній республіці мовою основної національності ведеться навчання в школах. Зокрема, в Українській РСР немає такої школи, де б в обов'язковому порядку не викладалася українська мова. Кількість шкіл, де викладання всіх предметів ведеться українською мовою, становить понад 82%. Поважаючи інтереси інших національностей, які живуть на території республіки, на Україні є також школи з навчанням російською, молдавською, польською, угорською, румунською мовами. Слід додати, що є й школи, де більшість предметів викладається англійською, французькою, німецькою, іспанською мовами. Право вибору будь-якої з цих шкіл належить батькам школярів.

У своїх незчисленних інсинуаціях трубадури антирадянщини ігнорують діалектичні закономірності процесу зближення націй і народностей соціалістичної держави на основі спільних економічних, політичних і соціальних завдань. «Народи не бажають зближення», — просторікує радіорупор «Свободи».

Володимир Ілліч Ленін у своїй праці «Критичні замітки з національного питання», написаній ще 60 років тому, науково обґрунтував положення про те, що взаємозв'язки між народами багатонаціональної держави «самі собою визначають ту мову»³, яку вони оберуть добровільно в інтересах взаємного порозуміння. Цю почесну і відповідальну місію виконує в житті радянського суспільства російська мова. Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев, виступаючи на урочистому засіданні, присвяченому 50-річчю утворення Союзу РСР, підкреслював, що на сучасному етапі комуністичного будівництва «швидке зростання міжнародних зв'язків і співробітництва веде до під-

³ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 5.

вищення значення російської мови, яка стала мовою взаємного спілкування всіх націй і народностей Радянського Союзу»⁹.

Буржуазні фальсифікатори, осліплені ненавистю до всього російського, заперечують благотворну роль російської культури і мови в становленні, розвитку і розквіті культур і мов народів СРСР після Великої Жовтневої соціалістичної революції. Науковими дослідженнями мовознавців братніх радянських республік і, зокрема українськими вченими, ґрунтовно вивчено і на фактичному матеріалі доведено незаперечне значення досягнень російської літературної мови у розвитку стилю української художньої літератури, а також стилів наукового, публіцистичного, ділового, епістолярного та інших. Цей благотворний процес збагачення супроводжується зворотним впливом багатьох мов радянських народів на російську мову. Отже, як зазначає академік І. К. Білодід, «знання російської мови всіма народами СРСР, її поширення в усіх галузях виробництва і духовного життя не означає пониження значення інших національних мов, розчинення однієї мови в іншій, а, навпаки, сприяє їх взаємозбагаченню, розвитку їх національних творчих можливостей і сил, їх внутрішньої специфіки, виробленню елементів спільності»¹⁰.

Чимало пороку на свої холості постріли витрачають «всеобізнані спеціалісти» з радіостанцій «Голос Америки», «Свобода», «Вільна Європа», «Рим» і т. д. у питанні «становища» мовознавчої науки на Україні.

Вони широко застосовують такі прийоми, як підтасовка фактів, наведення «конкретних» прикладів, нехарактерних для нашої дійсності явищ, на основі яких роблять всеоб'ємні узагальнення. Щоб надати своїм опусам наукоподібності, «спеціалісти» з радіоцентрів вихоплюють з творів В. І. Леніна окремі цитати і намагаються обґрунтувати свою тезу про порушення в Радянському Союзі принципів ленінської національної політики. Видовище справді блюзнірське! Воно набирає ще більшої виразності, коли запеклі антикомуністи всіх мастей стають в позу захисників «національних» інтересів народів радянських республік. Так, вони висловлюють «співчуття» росіянам, що «мовна політика» обходиться дорого, бо потребує значних витрат на видання словників, підручників, художньої літератури тощо. Одночасно ж буржуазні пропагандисти звертаються до представників інших народів СРСР, що їх зближення ніщо інше, як «насильствена асиміляція», «втрата національної самобутності». Це «вболівання» супроводжується замовчуванням досягнень радянських республік у сферах економічного, політичного і духовного життя.

Хвалена об'єктивність буржуазної пропаганди залишається тільки на словах. Апологети імперіалізму удають, що не поміча-

⁹ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., Політвидав України, 1973, стор. 22.

¹⁰ І. К. Білодід. Російська мова — мова міжнародного спілкування народів СРСР. К., 1962, стор. 32.

ють грандіозного прогресу усіх народів Радянського Союзу, які за надзвичайно короткий відрізок часу піднялися від національного безправ'я, відсталості і темряви до рівня найбільш економічно і культурно розвинених націй світу. «Спеціалісти» з антирадянщини ігнорують і той факт, що за роки Радянської влади близько 50 народностей колишніх царських околиць одержали свою писемність, що вся Радянська країна стала краєм суцільної грамотності. У фальсифікаторів з радіоцентрів брехні вважається табу і такий факт, що на Україні, де до Великого Жовтня дві третини жителів не вміли ні читати, ні писати, нині майже три чверті зайнятого населення мають вищу і середню освіту, що українська мова, яка була заборонена при царизмі, стала мовою державного функціонування, мовою освіти. Цією мовою щорічно мільйонними тиражами виходить численна суспільно-політична, художня і технічна, оригінальна і перекладна література, а також періодична преса. Цією мовою щоденно ведуться передачі телебачення і радіо, випускаються кінофільми, пишуться і виконуються п'єси і пісні. Завдяки здійсненню ленінської національної політики КПРС українська мова досягла всесвітнього визнання як одна з найбільш високорозвинених мов.

Отже, дискредитація імперіалістичною пропагандою національно-мовного будівництва в Радянському Союзі і, зокрема на Україні, є одним з численних проявів антикомунізму. Атака на мову ґрунтується на останніх «теоретичних досягненнях» антирадянщини, якими особливо насичений сучасний етап історії. Володимир Ілліч Ленін вказував, що «перехід від капіталізму до комунізму є ціла історична епоха. Поки вона не закінчилась, у експлуататорів неминуче лишається надія на реставрацію, а ця надія перетворюється у спроби реставрації...»¹¹. Таким спробам служать всілякі доктрини буржуазної ідеології і витончені методи та прийоми пропаганди. Їх мета — роз'єднати і протиставити один одному нації і народності нашої країни, підірвати світову соціалістичну співдружність. Апологети капіталізму, заперечуючи вирішення національного питання в Радянському Союзі, намагаються посіяти зерно сумніву у народів світу, які стають на шлях національного і соціального визволення і для яких Радянська держава є запалюючим прикладом в їх боротьбі.

Історична приреченість імперіалізму не означає, що він добровільно поступиться місцем новому. Весь його ідеологічний арсенал зброї нині приведений в дію. Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев у Звітній доповіді XXIV з'їздові партії підкреслював, що необхідно «давати своєчасну, рішучу й ефективну відсіч... ідеологічним наскокам»¹² імперіалістичної пропаганди. Це одне з важливих завдань радянського мовознавства у боротьбі проти буржуазних фальсифікаторів історії і сучасного життя мов братніх народів Союзу РСР.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 228.

¹² «Матеріали XXIV з'їзду КПРС», стор. 104.

Асп. О. В. КОВАЛЬ-КОСТИНСЬКА
(Київський університет)

ІМЕННИКИ — НАЗВИ КОЛЬОРІВ У СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ

(На матеріалі російської, української
і болгарської мов)

Категорія назв кольору, досліджувана в плані синхронії, ставить нас перед фактом існування розвиненої системи назв, які включають у себе не лише прикметники, а й іменники, дієслова, прислівники. Як зазначають дослідники, легкість, з якою в українській та інших слов'янських мовах назви основних кольорів змінюють прикметникову форму дієслівною, свідчить про семантичну близькість категорій прикметника і дієслова в тому плані, що обидві вони означають не предмет, а властивості предмета, які можуть перебувати і в стані спокою, і в стані розвитку, руху.

Існують неоднакові погляди на те, чи вважати ряд типу *червоний, червоніти, червоно, червоність* єдністю, а чи незалежними одне від одного словами. Л. В. Щерба визнавав російські слова *веселый, веселье, веселиться* різними словами, але вважав, що зміст цих слів до певної міри тотожний і тільки сприймається через призму різних загальних категорій — якості, субстанції і дії¹. Коментуючи ці слова, А. П. Критенко зауважує: «Очевидно, що Л. В. Щерба мав рацію, коли вказував на тісний семантичний зв'язок цих слів, що доходить навіть до тотожності. Але формально-граматичною стороною слова нехтувати не можна, як не треба її й абсолютизувати. Формально-граматична сторона у слові підпорядкована семантиці. З погляду семантики *червоний, червоніти, червоно* і навіть *червоність* становлять єдність; корінь *червон-*, носій семантики цих слів, означає тут одне й те саме: якість червоного. Ця якість виражається у прикметнику і прислівнику статично, у дієслові — динамічно, а в іменнику — у вигляді предметності, і з цього погляду можна вважати *червоний, червоніти, червоність* і *червоно* різними словами»².

При утворенні іменників від назв кольорів відбувається опрощення ознаки, тобто такий іменник, на відміну від конкрет-

¹ Л. В. Щерба. Избранные работы по языкознанию и фонетике, т. 1, Л., 1958, стор. 24.

² А. П. Критенко. Семантична структура назв кольорів в українській мові — У кн.: «Славистичний збірник». К., Вид-во АН УРСР, 1963, стор. 102.

них, предметних іменників, покликаний позначати поняття іншого, вищого порядку — абстрактні поняття. Поняття *червоність, білизна, синява* викликають у нас уявлення не про конкретний предмет, а примушують нас зробити зусилля для уявлення кольору як самостійної, не пов'язаної з конкретним предметом субстанції. Ці іменники можуть мати при собі означення (*безмежна блакить, небесна блакить*), вони набувають синтаксичних функцій іменників (тобто можуть стояти в однорідному ряду з іменниками — назвами предметів).

Співвідносність цих іменників з прикметниками — назвами кольорів проявляється у тому, що в них, як і в прикметниках, від яких вони утворені, наявні прямі й переносні значення: *сірий* — позначення кольору і (переносно) «нудний, одноманітний»; *сірість* — опредмечена назва кольору і (переносно) «духовна вбогість», неосвіченість.

Несистемними утвореннями серед цих іменників є слова, які перейшли до категорії конкретних іменників: вони позначають одиничні предмети, що одержали свою назву через наявність певних кольорових ознак. На думку А. П. Критенка, вони є омонімами до відповідних системних утворень. Так, іменник *зелень* в російській мові на позначення ранніх овочів є несистемним утворенням, а в словосполученні «тусклая зелень бутылочного стекла» — системним, бо позначає (опредмечено) колір. Ці іменники у межах однієї мови мають неоднакову морфологічну структуру і неодакрово наповнені синонімічні ряди.

У болгарській мові це такі іменники³:

бел — белина — белота,
зелен — зеленина,
червен — червенина,
сив — сивота, сивина (рідковж.), сивост (рідковж.),
син — синина, синевина, синева,
черен — чернота.

В українській мові⁴:

білий — білість, білина, білизна, біль,
зелений — зелень, зеленощі (рідковж.), зелення (збірне, діал.), зело (поет., застар.), зеленість (рідковж.), зеленина (діал., рідковж.), зеленець,
червоний — червоність, червінь,
сірий — сірість, сіризна, сірина, сірявість, сірява,
синій — синява, синь, синизна, синьота (діал.),

³ Реєстр складено на матеріалі таких словників болгарської мови: «Речник на съвремения български книжовен език», т. 1—3, София, 1955—1959; С. Б. Бернштейн. Болгарско-русский словарь, М., 1966; «Български етимологичен речник» зvezка 1, София, 1962; зvezка 8, София, 1971.

⁴ Реєстр укладено за словниками: «Українсько-російський словник», т. 4, К., Вид-во АН УРСР, 1953—1963 та «Словарь украинского языка», под редакцией Б. Д. Гринченко.

чорний — чорність, чорнота, чорнява (діал., застар.).

У російській мові⁶:

белый — белость, белизна, бель (простор. і обл.),

зеленый — зеленость, зелень,

красный — краснота, краснина (простор.),

серый — серость, серизна, серина (розм.),

синий — синева, синь,

черный — чернота, чернизна, чернь (застар., простор.), (чер-
неть, чернядь, чернина, черновина — діал., застар.).

Наявність у межах однокореневих іменників на позначення назв кольорів кількох різнооформлених слів свідчить про те, що ми маємо тут справу з синонімічними рядами, неодіаково представленими в порівнюваних мовах.

Крім того, в межах ряду синонімічні слова відрізняються також своїми способами творення. Проте основна відмінність між ними — це відмінність семантико-стилістична: вони різняться стилістичним забарвленням, частотністю вживання і сферою застосування. Розглянемо ці синонімічні ряди.

1) З двох іменників болгарської мови *белина* і *белота* більш поширеним і частіше вживаним є *белина*: «Ярката *белина* на снега заслепява і реже очите» (Йовков); «Близките върхове се губеха в млечната *белина* на ниските облаци» (Кл. Цанев).

Однотипність творення (пор. *жълтина*, *зеленина*, *синина*) робить його стилістично мало виразним. Іменник *белота* в болгарській мові вживається з тим самим значенням: «На средата на масата с важност седеше Гаврил, кметът, рус до *белота*» (Ел. Пелин); «...квадратно лице с нездрава, дори отблъскваща *белота* на кожата» (Асенов). Іменник *белезнина* у словниках не засвідчений, проте наявний у мовленні: «През ноца на този ден вълчицата се връщаше към леговището си рано, преди първата предутринна *белезнина* на небето» (Г. Райчев).

В українській мові найпоширенішим словом синонімічного ряду іменників, утворених від прикметника «білий», є іменник *білість*; він стилістично нейтральний: «З кожним днем тепліше світило сонце, розливаючись до болю в очах по *білості* снігів». Іменники *білина* і *білизна* надзвичайно близькі за будовою і звучанням; проте при виборі перевага віддається першому з них: «Я помітила, що блакитне місячне світло і *білина* снігу утворюють чомусь рожевий тон». Іменник *біль* вживається у розмовній мові на позначення білого полотна, білих ниток (у сучасній мові рідковживане, про що свідчать приклади в УРС: «Під вербою над водою Катерина *біль* білила» (Нар. пісня); «Всю ніч не спала, *біль* сукала» (А. Метлинський); «Сорочка «на випуск», мережана біллю» (Л. Українка); «Вона стояла біла, як *біль*, і справді налякана» (М. Коцюбинський).

⁶ Реєстр укладено за словниками: «Словарь современного русского литературного языка», т. 1—17, М.—Л., Изд-во АН СССР, 1948—1956; «Словарь русского языка», т. 1—4, М., 1957—1961.

З трьох синонімічних російських іменників *белизна*, *белость*, *бель* нормативним і широко вживаним є іменник *белизна*: «К этому времени он обязан иметь полдюжины белых мадаполамовых, а кто в состоянии, то и голландского полотна рубах и штанов, всегда снежной *белизны* и не помятых» (Гиляровский).

«*Белость*» вживається у російській мові зрідка, переважно в поезії: «Я помню день — как щит лазурный И зелень вод и *белость* пен...» (В. Брюсов).

Іменник *бель*, як зазначає В. Д. П'ятницький, «має просторічний і діалектний характер і вживається лише небагатьма авторами, які використовують діалектну лексику (більш узвичаєним є вживання іменника *бель* в конкретному значенні)»⁶. Наприклад: «Мишка или сидя дремал в седле, или, валяясь на траве, бездумно следил, как, несомые ветром, странствуют по небу косячки опущенных изморозной *белью* туч» (М. Шолохов).

2) Прикметник *зелен* у болгарській мові має співвідносний іменник *зеленина*: «Светлите му млади очи приличаха на смарагда и в тях се отразявала златиста *зеленина*, която обгръщаха до безкрай» (Ел. Пелин). Крім назви кольору, іменник *зеленина* у болгарській мові має збірне значення: «Зелени листа на дървета, зелена растителност. Околността беше покрита с буйна *зеленина* на орешаците» (И. Вазов); «Построена откъм задната част на къщата,... тя е заобиколена отвсякъде със *зеленина* и покой» (Асенов).

В українській мові наявні іменники *зелень*, *зеленощі* (рідк.), *зелення* (збірне, діал.) *зело*, (поет., застар.), *зеленість* (рідк.), *зеленина* (діал., рідк.), *зеленець*.

Усі ці іменники, тим чи іншим способом позначаючи опредмечену ознаку і походзячи від прикметника «зелений», мають не лише дуже виразне стилістичне розмежування, а й певні смислові відмінності. Так, іменник *зеленець* співвідносний з прикметником «зелений» у його значенні «незрілий», напр.: «Ей, обскубуть горох наш *зеленцем*» (Гулак-Артемівський). Проте словники засвідчують вживання цього іменника на позначення кольору: «Цієї осені вдарили ранні заморозки і дерева ще не встигли пожовтіти, уже осипались *зеленцем*» (О. Гончар).

У синонімічному ряду *зелень*, *зеленість*, *зеленощі*, *зелення*, *зело*, *зеленина* найпоширенішим і стилістично нейтральним є слово *зелень*. Цей іменник, як і решта слів синонімічного ряду, застосовується найчастіше на позначення зеленої рослинності, а не абстрактного кольору. «Із далеких країн повернулись пташки, задзвеніли в пахучому гаю; скоро в *зелень* рясну уберуться садки, — не пізнати розкішного краю» (П. Грабовський). Відмінність полягає в тому, що такий іменник, як *зело*, наприклад, може бу-

⁶ В. Д. П'ятницький. Выражение цветового признака при помощи однокоренных существительных разной структуры. — «Ученые записки Московского гос. пед. ин-та им. В. И. Ленина», № 423. Современный русский язык. М., 1971, стор. 108.

ти вжитий лише на позначення рослинності: «Пашіла земля, і гострий запах степового зела доносився з прохолодним вітерцем». (Я. Качура). Він може позначати усю рослинність (як цілість): «Стокрратно полюбив я сонце і зело, мурашок у траві і людську вдачу милу» (М. Рильський). Проте вживається він і у вузькому значенні: у протиставленні злаки — горошина, квіти: «— Яка ти розкішна, земле,— думала Маланка,— Весело засівать тебе хлібом, прикрашать зелом» (М. Коцюбинський). Як поетичне і де-що застаріле, це слово зараз не має широкого вжитку.

Близьке до *зелень* слово *зеленощі*, теж стилістично нейтральне, у ньому відтінок абстрагованого узагальнення підкреслюється суфіксом *-ощ* (і) (порівн.: *радощі*, *гордощі*, *веселощі* та ін.). Це узагальнення у контексті стає особливо виразним: «При самому березі голі, дикі, сіро-червоні скелі, далі узгір'я, поросле буйними *зеленощами*: лаврів, магнолій, олів, кипарисів» (Леся Українка).

Іменник *зеленість*, саме через свій суфікс *-ість*, продуктивний при творенні абстрактних назв, міг би передавати «чисту абстракцію» кольорової ознаки, проте, як свідчить «Українсько-російський словник», це слово рідковживане, ілюструється воно Номисом («Зеленість — буйність»). Відтінок збірності має діалектний іменник *зелення*: «На мить *зелення* розхлюється, і перед очима Петруні стоїть Кошовий» (С. Васильченко).

Діалектне *зеленина* є синонімом до *зелень*, порівн.: «По другий бік під *зелениною* високий гостроверхий штахет» (С. Васильченко).

З двох російських іменників — *зеленость* і *зелень* — на позначення кольору перше слово майже не вживається, друге вживається досить широко. Іменник *зелень* вживається і з конкретним значенням (деякі види овочів), останнє — як і в українській мові.

В. Д. П'ятницький у слові *зеленость* зафіксував оказіональне значення «незрілість», співвідносно з відповідним значенням прикметника «зелений». Як зазначає дослідник, незвичність слова *зеленость* у вказаному значенні спеціально підкреслюється лапками: «...Бабушкин каким выходит из тайги на лыжах, таким и возвращается на Пороги...— тем же «молодым — зеленым», как и был. И эта «зеленость» все время умиляет автора» (М. Полякова)⁷.

3) Прикметник *червен* у болгарській мові має лише один іменний відповідник на позначення кольору — це іменник *червенина*: «В прозореца гореше *червенината* на зората» (Йовков). «Няколко аленовата *червенина* светила на белото му като хартия лице» (Каравелов), «*Червенината* по бузите на Домлинка избледняваше» (Жената днес. I, 1973, с. 15). Він смислово і стилістично співвідносний з українським *червоність* і російським

⁷ В. Д. Пятницкий. Выражение цветового признака при помощи однокоренных существительных разной структуры, стор. 110.

краснота, тобто є єдиним нейтральним з стилістичного погляду, загальноновживаним словом.

В українській мові, крім щойно названого іменника *червоність*, є ще іменник *червінь*, дещо відмінний за відтінком кольору, який він позначає (коричнево-червона барва).

Діапазон вживання іменника *червінь*, як і прикметника *червіньковий*, досить обмежений, це колір осіннього листа, порівн.: «Якраз зійшло сонце десь над гущавиною, і верхівіття дерев зайнялось пишною *червінню*, що грайливо перетоплялася в золото» (П. Козланюк): «Жовтень уже торкнувся похмурих дубів. Суцільна стіна темних крон узялася *червіньковими* плямами» (О. Донченко). Проте іменник *червінь* має ще одне значення — рум'янець (точніше — гарячковий рум'янець): «Хворий нервувався, втрачав надію видужати, і від цього гарячіше палав *червінь* на його лицьях» (З. Тулуб).

Іменник *червоність* виступає в українській мові як відповідник до російського *краснота*, але не лише до нього, він співвідноситься також з російськими іменниками *алость*, *багрянсть*, об'єднуючи в собі загальне поняття червоності, наприклад: «Ти його не купай, донечко, аж поки він не буде зовсім здоровеньким, аж поки не зійде *червоність*» (М. Коцюбинський).

У російській мові іменник *краснота* стилістично нейтральний і загальноновживаний: «Полоска синяя бледнеет, чтоб вспыхнуть яркой *краснотой*» (Некрасов). У мові художньої літератури вживається також слово *краснина*, рідковживане, закріплене за досить вузькою сферою вживання: «Єе длинная, по-волчьему расклученная шерсть отливала *красниной*, как верховая шелуха сосен в закате» (Л. Леонов).

Іменники на позначення цього кольору мають термінологічні і конкретні значення, а також некольорові значення: усі вони не співвідносні з прикметником на позначення кольору (значення іменників відокремилися і спеціалізувалися). Наприклад: термінологічне значення: «*Краснота* кожи носа часто является следствием заболевания»; «липа с *красниной* выбраковывается». Конкретне значення: *краснина* — (красная рыба, БАС, позначка «обл.»).

Некольорове значення: «Вот это-то «прохватывание», по всей вероятности, и создало «Рыбинскому листу» кличку «красной» газеты. Однако и эта сомнительная «*краснота*» сразу же слиняла, как только началась война. Почувяв выгоду от патриотизма, Оса повел свою газету в откровенном махрово-черносотенном духе» (1929 р., приклад В. Д. П'ятницького).

4) Від прикметника *сив* (сірий) у болгарській мові походять іменники *сивота*, *сивина* (рідковживане), *сивост* (рідковживане).

Стилістично нейтральний іменник *сивота* вживається в усіх стилях болгарської мови у прямому значенні (на позначення кольору) — «Гората бе обвита с мъгла. Всред призрачната *сивота* на леса тежеше гробно мълчание» (Ем. Станев), а також у пере-

носпому значенні (одноманітність, нудьга): «Минеше ли неделната почивка, почваше как еднообразието на живота, почваше... безкрайната, затьпяваща *сивота* на дните» (Ст. Дичев).

Крім того, *сивота* вживається на позначення сивини волосся: «Косите му бяха отметнати назад, те бяха посивели вече и тази *сивота* го правеше по-строг и по-старолик» (Г. Караславов). Як відомо, в українській і російській мові для цього значення є окреме найменування (укр. *сивина*, рос. *седина*). Рідковживане *сивина* вживається переважно на позначення кольору: «Отсам-оттатък се наредили ниски дървени дюкапчета, боядисани уж с разни шарила — слънцето ожулило шарилата и вапцало навред с една безцветна сивина» (П. Ю. Тодоров). Абстрагована ознака кольору зрідка позначається в болгарській мові іменником *сивост*.

Від прикметника *сірий* в українській мові засвідчено такі іменники: *сірість*, *сірина*, *сіризна*, *сірявість*, *сірява*. Усі названі іменники не мають позначок у словнику, що свідчить про їх належність до літературної мови і стилістичну нейтральність. На позначення кольору, у прямому значенні, вживаються іменники *сірина*, *сіризна* та *сірявість*, *сірява*. Коли порівнювати щойно названі пари, впадає в око той факт, що це скоріше морфологічні варіанти, ніж окремі слова: адже суфікси *-ин (а)* і *-изн (а)*, як і суфікси *-ість* і *-ав (а)* служать для творення тих самих категорій (абстрактних іменників). Порівняйте ці значення у контексті: «Небо закуталось в однобарвну *сірину*» (О. Кобилянська) і «Атлетичного складу молодий чоловік, одягнений за останніми химерами моди, що навіть трохи вражало на фоні *сіризни* нашого, він не міг не привернути до себе уваги» (І. Вільде); «Сірий, якийсь непривітний той день видався. *Сірявість*... неначе придушила нове, ожвавлене місто» (І. Ле) і «І раптом вирвалась, напливла з *сіряви* така рідна станція» (Є. Кротевич).

Іменник *сірість*, крім позначення кольору, вживається також у переносному значенні — неосвіченості, низької культури, духовної вбогості, тобто співвідноситься з переносним значенням прикметника «сірий»: «Довженко говорив сам про себе, що він народився з нахилом до патетичного сприймання життя. Це цілком вірно, це підтверджується всім його творчим шляхом. Усяка *сірість* була йому органічно чужа» (М. Рильський).

У російській мові від прикметника *серый* утворені іменники *серость*, *серизна* і *серина*. Іменник *серость* стилістично нейтральний і широкоживаний як у прямому, так і в переносному значенні: «Холодной *серостью* блистали окна» (В. Иванов); «Вы бы постыдились *серость* свою показывать перед всем Черным морем» (К. Паустовский).

Іменники *серизна* і *серина* мають розмовний характер і виступають як синоніми до іменника *серость* у прямому значенні — сірий колір: «Была еще темень в лоцинах, утренняя полярная *серизна*, снежком мело, заметало следы» (В. Лидин); «Замель-

кали в вечерней *серине* корявые кулаки, кровью палились воспаленные глаза» (Ф. Панферов).

В українській і російській мові спостерігаємо схожу картину: іменник з суфіксом *-ість* (*сірість, серость*) вживається насамперед у переносному значенні; колір найчастіше позначають утворення іншого суфіксального типу (*сіризна, сірява, серина, серизна*).

5) Від прикметника *син* у болгарській мові утворено іменники *синина, синевина, синева*. Ці іменники різняться тим, що *синина* насамперед позначає абстраговану ознаку за кольором («Синината в очите му сякаш още повече се сгъсти и изстипа» (П. Вежинов); а *синевина, синева* вживається на позначення кольору неба (укр. *синява*, рос. *лазурь*): «Небето трептеше в чужда *синевина*» (Дим. Ангелов); «И отведиъж през облаци безбурни едни очи — стрели пронизаха простора и сляха синевата си с лазурите» (М. Петканов).

В українській мові маємо чотири відповідники: *синява, синь, синизна, синьота* (діал.). Серед них *синизна* найточніше співвідноситься з прикметником і позначає колір («Лице Івана вкрите *синизною*» (М. Бажан); *синява* може позначати як абстраговану назву кольору, так і усталену назву кольору неба: «Весна у вікна заглядає, хмарки у синяві пливуть» (В. Сосюра). Іменник *синь* найчастіше зустрічається в художніх текстах і має виразне поетичне забарвлення: «...як синіє *синь*, як колише вітер струни паутинь» (М. Рильський) та ін. *Синьота* на позначення кольору засвідчена лише у словнику Грінченка: «На плахті *синьоти* багато, то й зуть: плахта-синітка» (в УРСі підтвердженень такого вживання не подано).

У російській мові синонімічні іменники на позначення кольору — *синь* і *синева* — широко вживаються в художніх текстах (як зазначають дослідники, у поезії переважно *синь*): «Что может быть на свете проще, чем небо? *Синь* его чиста...» (Е. Винокуров); «...И каждый зверь в тайгу украдкой унес кусочек *синевы*» (С. Смирнов). Акад. В. В. Виноградов писав, що слово *синева* діалектного походження, співвідносно з українським *синява* і з точки зору тенденцій сучасного словотвору пояснене бути не може⁸.

6) Абстрагована ознака від прикметника *черен* у болгарській мові позначається іменником *чернота*: «Беше тъмно, студено, шосето едва се очертаваше. В дясно от него тъмнееха силуетите на високи ридове, в ляво зееше дълбока *чернота*» (Д. Ангелов). Інших утворень іменникового типу болгарська мова не знає.

В українській мові засвідчено іменник *чорність* («Тут було трохи ясніше, смереки наче замкнули поза собою *чорність* глибокої ночі» (М. Коцюбинський), *чорнота* («Білина хустки різко від-

⁸ В. В. Виноградов. Вопросы современного русского словообразования. — «Русский язык в школе», 1951, № 2, стр. 9.

тіняла енергійне, лобасте, засмагле до *чорноти* обличчя колгоспниці» (О. Копиленко). Іменник *чорнява* має у словнику позначку «діал., застар.» і вживається воно з кількома значеннями: назва кольору, назва людей за соціальним станом та ін., наприклад: «Небавом усміхнулася голосно темна піч, завстидалися чорнії хмари на небі своєї *чорняви* і почервоніли, а в ставі пробудилися рибки» (І. Франко).

У російській мові іменники *чернота* і *чернь* на позначення кольору різняться частотністю і стилістичним вживанням (як *синева* і *синь*): «*чернота* колорита картини», «Жгучей *чернью* налились зрачки» (С. Дангулов). У просторіччі і діалектах вживаються іменники *чернеть*, *чернядь* (застарілі), *чернизна*, *чернина*, *черновина*.

Наведені мовні факти дають підстави для таких висновків:

1) В усіх трьох мовах наявні співвідносні з прикметниками, що позначають кольори, іменникові форми.

2) Ці іменники у переважній більшості випадків не є поодинокими утворами, а складають синонімічний ряд однокореневих слів.

3) Співвідношення між членами цього ряду, як правило, такі: один іменник є загальноновживаним, стилістично нейтральним, високочастотним; решта синонімів ряду має певне стилістичне забарвлення і не відзначається високою частотністю (частина з них належить до категорії слів діалектних або просторічних).

4) Найпродуктивнішими для болгарської мови є суфікси *-ин -а* (*жълтина*, *зеленина*), *-от -а* (*чернота*, *белота*), *-ост* (*си-аост*, *руменост*).

В українській мові іменники на позначення назв кольорів утворені суфіксами *-ин -а* (*жовтина*), *-изн -а* (*синизна*, *сіризна*), *-от -а* (*синьота*, *сизота*), *-ість* (*зеленість*, *червоність*), *-яв -а* (*синява*, *сірява*), *-інь* (*сивінь*, *червінь*); наявні також безафіксні утворення (*синь*, *сизь*).

У сучасній російській мові це суфікси *-изн -а* (*белизна*, *желтизна*), *-от -а* (*краснота*, *чернота*), *-ость* (*седость*, *светлость*), безафіксії (*зелень*).

б) Якщо врахувати не лише літературні, а й діалектні іменники на позначення назв кольорів, то стає очевидним, що в діалектах відклалися найстаріші, найрідше вживані суфіксальні утворення (рос. *синедь*, *синина*, укр. *синьота*, *зелення*), а в літературній мові потрапили іменники з високою частотністю вживання, що значною мірою визначається високою продуктивністю їх морфем.

б) Проте морфологічне оформлення цих іменників неоднакове: опорне слово кожного синонімічного ряду однокореневих іменників на позначення назв кольорів може будуватися за неоднаковою морфологічною моделлю (порівняйте хоча б ці опорні слова у російській мові: *белизна*, *желтизна*, *зелень*, *краснота*, *чернота*, *седина*).

7) Значна кількість міжмовних відповідників у порівнюваних мовах є свідченням того, що ця категорія лексики належить до найдавнішої, спільнослов'янської за своїм походженням. Проте в кожній з трьох мов, у процесі багатовікової мовної практики, виробились свої стилістичні норми, і тому болгарська *зеленина* і українська *зеленина* при всій своїй графічній тотожності і звуковій близькості далеко не однакові (перше загальномовне, друге діалектне). Так само не зовсім тотожні болгарське *сивина* і українське *сивина*, російське *бель* і українське *біль* та ін. Тому в мовній практиці, а особливо при перекладі, вони потребують особливої уваги до себе.

Асп. О. В. КОВАЛЬ-КОСТИНСЬКА
(Київський університет)

НАЗВИ ОСНОВНИХ КОЛЬОРІВ У БОЛГАРСЬКІЙ, УКРАЇНСЬКІЙ І РОСІЙСЬКІЙ МОВАХ (ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА)

Відчуття кольору, як і відчуття яскравості, інтенсивності відображає перш за все якість потоку променів, які надходять в око, а саме — його спектральний склад. Цей зв'язок між суб'єктивним і об'єктивним в питанні сприйняття кольорів неодноразово підкреслювався основоположниками діалектичного матеріалізму. Так, В. І. Ленін писав: «Якщо колір є відчуттям лише в залежності від сітчатки (як вас примушує визнати природознавство), то, значить, промені світла, падаючи на сітчатку, спричиняють відчуття кольору. Значить, поза нами, незалежно від нас і від нашої свідомості існує рух матерії, скажемо, хвилі ефіру певної довжини і певної швидкості, які, діючи на сітчатку, спричиняють у людині відчуття того чи іншого кольору. Саме так природознавство й розглядає це. Різні відчуття того чи іншого кольору воно пояснює різною довжиною світлових хвиль, які існують поза людською сітчаткою, поза людиною і незалежно від неї. Це і є матеріалізм: матерія, діючи на наші органи чуттів, спричиняє відчуття»¹.

Колір відіграє в житті й трудовій діяльності людини настільки велику роль, що розмежування і встановлення основних його типів стало необхідним уже в дуже давні часи. Усі відомі нам мови мають спеціальні слова для позначення головних (основних) кольорів: *білого, чорного, червоного, зеленого, синього, жовтого*. Однак для багатьох інших варіантів кольорів у мовах стародавніх народів спеціальних назв не зафіксовано². Це привело

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 18, стор. 45.

² Див. про це: В. В. Шаронов. Свет и цвет. М., 1961.

деяких авторів до неправильного висновку, ніби люди в давнину мали менш досконалий зір і були нездатні сприймати і розрізняти деякі, для нас тепер звичні, кольори. Такий висновок неправомірний. Вивчення життя народів, що перебувають на низькому рівні цивілізації, показує, що хоч лексичний склад назв кольорів у їх мовах буває іноді дуже бідний (обмежується 4—6 найменуваннями), проте здатність їх зору до розрізнення найтонших відтінків не тільки не нижча, а, навпаки, часто вища, ніж у високоцивілізованої людини.

Таким чином, тут справа не в якостях зорового апарата, а в чомусь іншому, насамперед у примітивності господарського укладу життя, за якого людина користується лише дуже загальними визначеннями кольору і не потребує детального опису більш тонких кольорових відтінків.

Зокрема, відсутність власномовних назв кольорів також не є свідченням того, що той чи інший народ не розрізняв їх. Навіть такі високорозвинені мови, як українська, російська і болгарська, в деяких випадках звертались до запозичених, називаючи ними окремі кольори, які ми тепер відносимо до «головних». Знаменно, що у тих мовах, з яких здійснюються запозичення, це назви предметів, а не кольорів. Так, наприклад, назва «рожевий» (рос. *розовый*, болг. *розов*) походить від назви рослин «роза», «троянда» (хоча ця квітка не завжди має саме рожевий колір). Назва «оранжовий» (рос. *оранжевый*, болг. *оранжев*) походить від французького слова «оранж» (*orange*) — апельсин і в перекладі означає «апельсиновий». Саме тому зараз в усіх трьох мовах паралельно вживаються — укр. *оранжовий* — *апельсиновий* (рідко), рос. *оранжевый* — *апельсиновый* (рідко), болг. *оранжев* — *портокален*.

Тут же слід відзначити, що коли в російській та українській мовах «апельсиновий» для позначення кольору вживається рідше, ніж «оранжовий», то в болгарській мові і «оранжев» і «портокален» вживаються однаково часто. Порівняйте у того самого автора: «Масивът на близката планина потъмня, но скалисти зъбери на върховете ѝ грееха още с оранжеви пламъци» (Дим. Димов. Тютюн); «Островът приличаше на цветна симфония от прозрачни, изумруднозелени, теменужни и портокалени багри» (Дим. Димов. Тютюн).

Слово «фіолетовий» (рос. *фиолетовый*, болг. *виолетов*) походить від фр. *violette* — фіалка і позначає «фіалковий»; *ліловий* (рос. *лиловый*, болг. *лилав*) від «lila» — бузок і бузковий.

Було б недоречностю вважати, що українець, росіянин чи болгарин XVI чи XVII ст. не відрізняли оранжового кольору від жовтого чи червоного або плутали синій з фіолетовим. Просто позамовні обставини того часу не потребували таких слів, а в разі необхідності завжди можна було використати описову назву (замість «оранжовий» — *червонувато-жовтий*, а замість «фіолетовий» — *червоно-синій*).

Науковою підставою виділення поняття «основні кольори» і його обґрунтування послужило дослідження спектра. В 1666 році І. Ньютон вперше за допомогою тригранної скляної призми отримав спектр. Він став засновником сучасного вчення про колір. Складові частини спектра Ньютон назвав «основними», підкреслюючи цим, що «випромінення, яке їм відповідає, не може бути розщеплене далі на простіші складники, які б мали відмінні (ніж у випадку розщеплення білого) фізичні властивості»³.

З часів Ньютона прийнято розрізняти в спектрі сім основних кольорів: *червоний, оранжевий, жовтий, зелений, голубий, синій, фіолетовий*. Розподіл спектра саме на сім кольорових зон є чисто умовним. В дійсності око розрізняє в спектрі величезну кількість проміжних відтінків, оскільки послідовність кольорів спектра безперервна: кожний даний колір переходить в наступний плавно і послідовно. Тому, «коли з'являється потреба в більш тонкій словесній характеристиці якогось спектрального кольору, користуються подвійними найменуваннями типу «чисто жовтий», «оранжово-жовтий», «жовто-оранжовий» та ін. Слід сказати, що такі більш тонкі градації в найменуванні кольорів спектра значною мірою суб'єктивні. Людина з нормальним зором не назве червоний колір зеленим або синій фіолетовим, але коли йдеться про те, який колір вважати зеленувато-жовтим, а який жовтуватозеленим, то це переважно залежить від суб'єктивних якостей зору людини, а також від звички»⁴.

Величезну кількість вражень від кольорів ділять на дві групи: групу ахроматичних, до якої входять усі сірі кольори, від білого до чорного, і групу хроматичних кольорів, до якої входять усі інші кольори.

У свою чергу, всі кольори — як хроматичні, так і ахроматичні — можна поділити на основні й другорядні, або на «ядро» і «периферію»⁵.

У кожній мові слова, які позначають кольори, складають певну систему, ці системи у слов'янських мовах мають не тільки багато спільного, а й значні відмінності. Центром кожної такої системи є основні слова — ядро. Воно складається з невеликої кількості семантично незалежних прикметників. Членам цього ядра підпорядковані всі інші другорядні позначення кольорів — периферія.

Як зазначають дослідники, межа між «ядром» і «периферією» в кожний історичний момент достатньо визначена і об'єктивна. Але в ході історичного розвитку вона змінюється. Тому в кожний момент у системі можуть бути виявлені прикметники, що займають проміжне становище між власне «ядром» і «периферією»,

³ Zausznica A. Nauka o barwie. Warszawa, 1959.

⁴ В. В. Шаронов. Свет и цвет, стор. 110.

⁵ Т. Г. Корсуенская, Х. Х. Фридман, М. М. Черемисина. О системе цветообозначений в русском, английском и немецком языках. — «Ученые записки Горьковского ПИИЯ». Вып. 25, 1963, стор. 97.

як такі, що прагнуть до «ядра», так і ті, що з нього виходять. «Периферія системи в різних мовах організована по-різному. Вона включає в себе різноманітні структурно-функціональні типи одиниць, відношення яких до «ядра» і між собою в різних національних системах не збігаються»⁶.

Автори вищезазначеної статті характеризують прикметники «ядра» такими особливостями:

1. Лінгвістична невідносність прикметника, тобто неможливість визначення його мовного значення через інші прикметники кольору (пор. *червоний*, *жовтий*, з одного боку, і *оранжовий*, який визначається в словниках через «*червоний*», «*жовтий*», з другого боку).

2. Первинність кольорового значення при наявності у прикметника похідних від кольорових значень (напр. *зелений* — *зелений* — *зелен*. Такі значення як «недозрілий», «недосвідчений» є в цих прикметниках похідними).

3. Непохідність основи прикметника в сучасній мові.

4. Можливість утворення від даного прикметника різноманітних похідних і складних слів (ця можливість у кожній мові реалізується неоднаково).

5. Здатність прикметника утворювати форми ступенів порівняння (а також деякі інші лексико-граматичні форми, властиві кожній мові неоднаковою мірою).

6. Здатність назв кольорів входить до складу фразеологізмів, зокрема — мовних порівнянь за кольором (наприклад, укр. *червоний як рак*, рос. *красный как рак*, болг. *червен като рак*).

7. Частотність вживання (члени «ядра» в середньому в 10—12 разів частотніші, ніж члени «периферії»).

8. Стилiстична нейтральність слова, належного до «ядра» (пор. укр. *червоний* і *пурпуровий*, *кривавий*; рос. *красный* і *пурпурный*, *кровавый*, *алый*; болг. *червен* і *ален*, *пурпурен*, *кървав*).

9. Вільна сполучуваність слова і його об'єктивна необумовленість (пор. *коричневий* і *карий*).

«Периферія» системи позначення кольорів включає до свого складу різні структурно-функціональні типи слів і певні моделі синтаксичних конструкцій.

Загальні ознаки лексичних одиниць, що входять до «периферії» системи:

1. Несамостійність лексичного значення слова, тобто можливість встановлення лексичного значення кожної з одиниць через відповідні прикметникові «ядра» (напр. *малиновий* — червоний з відтінком бузкового).

2. Кожна лексична одиниця «периферії» є членом певного синонімічного ряду, який ґрунтується навколо «опорного сло-

⁶ Т. Г. Корсунская, Х. Х. Фридман, М. М. Черемисина. О системе цветообозначений в русском, английском и немецком языках, стор. 97.

ва» — прикметника «ядра» (наприклад, укр. *рубiновий, кривавий, рожевий, жовтувато-червоний* та інші є членами синонімічного ряду з опорним словом «червоний»; рос. *красный, рубиновый, кровавый, алый, розовый, изжелта-красный* та інші; болг. *червен, пурпурен, ален, розов, жълтеникавочервен*).

3. У складі синонімічних рядів одиниці «периферії» займають підпорядковане місце. Це пояснюється їхньою семантичною і лексичною специфікою, а саме: наявністю в них спеціальних функцій, відсутніх у прикметників «ядра», — уточнюючої, образно-характеристичної, експресивної; пор. укр. *червоний* (лише колір) — *кривавий* (колір і експресивна оцінка), рос. *белый* (лише колір) і *молочный* (колір з уточненням — *матово-білий*); болг. *червен* (лише колір) — *вишнен* (колір з уточненням).

Характерною рисою «периферії» є також виділення в ній двох великих структурно-функціональних груп: групи простих і групи складних прикметників ⁷.

Автори вищеназваної статті виділяють таке «ядро» прикметників кольору в російській мові: *белый, черный, красный, синий, зеленый, желтый* і «примыкающие к ядру»: *серый, голубой, розовый, лиловый, алый, коричневый, рыжий, бурый* ⁸. Ми ж, розділяючи прикметники кольору на основні і другорядні, до основних відносимо такі прикметники української мови: *чорний, білий, сірий, червоний, жовтий, коричневий, зелений, синій, фіолетовий*. У болгарській мові це *черен, бял, сив, червен, жълт, кафяв, зелен, син, виолетов*.

Слова ж типу *ален, вишнен, керемиден, лимонен, бежав, изумруден, небесен, млечен, снежен* і под. відносяться до другорядних і семантично об'єднуються навколо основних. Серед другорядних слів ще наявна група прикметників, які тяжіють до ядра більше, ніж до периферії. Це явище відзначає ряд дослідників: А. П. Критенко ⁹, В. А. Москович ¹⁰ і Т. Г. Корсунська, Х. Х. Фридман, М. М. Черемісіна (у вищеназваній статті). Вони називають їх «примыкающими».

На матеріалі болгарської мови також може бути виділена значна група слів, які містять в собі більше ознак «ядра», ніж «периферії». Це, на нашу думку, такі слова: *ален, розов, оранжев, пурпурен, плав, модър, теменужен, лилав, морав, кестеняв*.

Основних слів набагато менше, ніж другорядних, вони, як правило, дуже давнього — праслов'янського й індоєвропейського — походження і протягом довгого часу служили назвами кольору. Свідченням того, що ці назви є саме такого походження,

⁷ Т. Г. Корсунская, Х. Х. Фридман, М. М. Черемисина. О системе цветообозначений в русском, английском и немецком языках, стор. 98—99.

⁸ Там же, стор. 99.

⁹ А. П. Критенко. Семантична структура назв кольорів в українській мові. — У кн.: «Славистичний збірник». К., 1963, стор. 98.

¹⁰ В. А. Москович. Система цветообозначений в современном английском языке. — «Вопросы языкознания», 1960, № 6.

може бути зіставлення сучасних назв кольорів у слов'янських мовах.

Другорядних назв кольорів набагато більше, вони походять від основних назв або від назв інших предметів. Другорядні назви точніше визначають кольори і відтінки, вони поповнюють і збагачують лексичну категорію назв кольору.

Серед основних кольорів болгарської мови ми розрізняємо три ахроматичні кольори (*білий, чорний, сірий* — *бял, черен, сив* та шість хроматичних кольорів — *червоний, жовтий, зелений, синій, фіолетовий, коричневий* — *червен, жълт, зелен, син, виолетов, кафяв*).

Як свідчать словники, у болгарській мові основні кольори позначаються багатозначними словами, лише перше їх пряме значення входить до «ядра» назв кольорів. Інші назви — переносні, термінологічні, образні, фразеологічні та інші часом далеко відходять від основного значення цього слова. Розглянемо їх.

Бял — білий — белый

Бял — колір снігу і молока, протилежний *черен*: «Той (вол) беше найедрото животното в селото. *Бял* като прясна сняг, с големи тъмнобисерни рога» (Ел. Пелин).

По білій: «От тия *бели* коси полъхваха спомени за друго време» (Йовков).

Переносне значення, про папір: чистий, незаписаний: Оставете *бяло* поле на листа.

Колір, подібний до кольору снігу чи молока, світлий: «Я хайде, *бяла* българко, хайде на Стамбул да идем» (П. Р. Славейков).

Ясний, світлий, прозорий: «Виделинати ставаше *побяла* и по-силна и зелените планини се усмихваха и погледваха радостно под лазурното небе» (И. Вазов).

Історичне. Той, хто протидіє Радянській владі, контрреволюційний: *Бяла* армия. *Бял* терор.

Субстантивований *бял*, мн. *бели* — людина, що належить до білої раси.

Прикметник *бял* ще вживається як означення в багатьох складних назвах (рік, селища, місцевостей) — *Бели Искър, Бялата Слатина, Бели бряг, Бялата вода*¹¹.

Черен — чорний — черный

Черен — колір сажі, вугілля. Протилежний *бял*: «Остана още една вдовица и още една *черна* забрадка се дамирка от село към гробища» (Йовков).

¹¹ Тут і далі «Речник на съвременния български книжевен език», т. 1—3.

Черен — той, що має колір, близький до чорного: «Сухото му *чорно* лице някак се намърщи и безкръвните му тънки устни перно затрепераха» (Ел. Пелин).

Неосвітлений, темний: «Между белите стени на къщите с *черни* угасни прозорци издигаха се двата тъмни бряста» (Повков).

Переносне значення — той, хто не має радості, засмучений, безрадісний: «И толкоз *черни* мисли ми тежат, че аз не искам нищо да си спомня» (Дебелянов).

Переносне значення — той, хто потрапив в тяжке становище, нещасливий: «Ох, зная, зная, ти плачеш, майко затуй, че ти си *черна* робиня» (Ботев); Поганий, злий, недоброзичливий: «Но кълни, майко, проклинай, таз турска *черна* прокуда, дето нас млади пропъди на този тежка чужбина» (Ботен). *Черна* чума.

Переносне значення — на позначення негативної якості чи негативного прояву чогось — крайній, надзвичайно великий: «Тоя *черен* песимизъм се дължеше отчасти на презрението му към днешния свят» (Дим. Димов). *Черна* неблагодарност.

Переносне значення — бридкий, дуже неприемний: «Не искам повече да ви гледам. *Черни* сте пред очите ми» (К. Петканов).

Субстантивований: «Носят сицьо и *черно*, а хаджи Генчо се облича някак си погиздаво» (Каравелов).

Сталі звороти: Бели пари за *черни* дни (нар.) — заощаджені гроші, гроші про чорний день. За *черните* ми очи (розм.) — а) без потреби, б) без користі. *Черен арап* — в народній поезії епічний герой, супротивник королевича Марка. *Черен вход* — неофіційний, службовий вхід. *Черен дроб* — внутрішній орган, печінка. *Черен пипер* — чорний перець. *Черен списък* (перен.) — список винних чи звинувачених в чомусь, список людей, які чекають покарання. *Черен хайвер* — чорна ікра (кав'яр). *Черна борса* (розм. застар.) — незаконний продаж дефіцитних товарів за дуже високу ціну. *Черна дъска* — шкільна дошка. *Черна металургия* — металургия чорних металів. *Черни метали* — залізо і його різновиди. *Черно духовенство* — стан монахів. *Черно злато* (перен.) — чорне золото — вугілля. *Черно на бяло* (розм.) — письмовий доказ, документ.

Сив — сірий — сьрий

Сив — колір деревного попелу: «От баирите се спущаха нови мъгли, гъсти, *сиви* и се трупаха над селото» (Ел. Пелин). *Сиви* очи. *Сив* сокол. *Сива* котка.

Про волосся і вуса — посивілі, побілілі: «Оня, който разказваше, беше един висок мъж с дълги *сиви* мустаци и с лукави, дръзки очи» (И. Вазов).

Переносне значення — безрадісний, одноманітний, нецікавий: «Едничкото нещо, което се усмихваше сред този *сив* и беден двор, беше малката градинка пред къща» (Г. Караслапов). *Сиво* всекидневие. *Сива* действителност. *Сив* живот.

Червен — червоний — красный

Червен — колір крові: «Най после стражарят ѝ посочи една къща, над която се развяваше *червено* знаме» (И. Вазов).

Той, що має колір, близький до кольору крові — рум'яний, яскравочервоний (ален): «Не раждай ме, мамо, бяла и червена да не умра рано млада и зелена» (Каравелов).

Переносне значення — той, хто керується ідеями комунізму чи належить до комуністів: «Аз съм уверен колкото вас, че англичаните не ще позволят на Балканите *червени* республіки» (Дим. Димов).

Субстантивований (розм.) — а) *червеното* — щось червоного кольору: *Червеното* печели. *Червеното* повече ми харесва. б) *Червените* — люди, які визнають ідеї комунізму, комуністи: *Червените* бяха мнозинство.

Сталі звороти: *Червен* вощьк — сургуч. *Червен вятър* — захворювання (рожа). *Червен* кръст — Червоний хрест (організація). *Червен* лук — цибуля. *Червен* Петко — вино. *Червен* пипер — червоний перець. *Червена* боровинка — брусниця. *Червена* армія — Червона армія.

Жълт — жовтий — желтый

Жълт — колір дозрілої айви, лимона, воску: «Нищо нямаше по нея освен тук — таме по някой глог и зелена трева, изпръстена с *жълта* иглика» (Йовков).

Про людину, яка має хворобливий, блідий колір шкіри: Лицето и увехна и доби *жълт*, болничав цвят» (Ел. Пелин). *Жълт* като вощьк. *Жълт* като смин.

Субстантивований. *Жълто* (розм.) — жовтий колір чи щось жовтого кольору.

Сталі звороти: *Жълта* преса — жовта, бульварна преса. *Жълта* раса — монгольська раса. *Жълта* гостенка — туберкулоз. Има *жълто* около устата (розм.) — про людину: зовсім молодий, недосвідчений.

Зелен — зелений — зеленый

Зелен — колір свіжої трави чи молодого листа на деревах: «Стройна се Калина вие над брега усамотени, единест явор клони сплита в нейни вейчици *зелени*» (П. П. Славейков).

Зарослий травною чи молодою зеленню: «Ние напуснахме реката и хванахме на ляво по една висока, зелена урва» (И. Вазов).

Про плід — недозрілий: «Видях насядали на стъпалата няколко деца, които делеха и трупаха в шапките си зелени ябълки» (Ал. Константинов).

Переносний (розм.) — недосвідчений, молодий: «Хей, Симчо, зелен си още щом не си служил войник» (Кр. Григоров).

Субстантивований. Зелено — а) Зелене листя, зелена трава, зеленъ: «Пръв път сядохме да обядваме спокійно на зелено от пет дена насам» (И. Вазов).

Зелений колір, зелена фарба: «Зеленото в тоя безграничен шарен килим бе представено в цялата си гама» (И. Вазов).

Сталі звороти: *Зелен лук, зелен фасул*... — молода цибуля, квасоля... *Млад и зелен* — молодий, юний вік: «Не раждай ме, мамо, бяла и червена да не умра рано млада и зелена» (Каравелов). *На зелената маса* — в суді, перед судом. *Продавам (купувам) на зелено* (розм.) — продавати урожай на корню. *Працям за зелен хайвер* (розм.) — обдурити когось. *Трай, коньо за зелена трева* (розм.) — є зовсім слаба надія.

Син — синій — синий

Син — колір проліска, ясного безхмарного неба: «Лицето и светна, стана по-хубаво и сега можеше да се види, че очите и са сини и зъбите бели» (Йовков).

Посинілий: «Не го жалеше той. Сини ще му направи, месата или кост ще му счупи» (М. Кремен).

Сталі звороти: *Син домат* — баклажан. *Син камък* — мідний сульфат. *Синя кръв* — голуба (блакитна) кров — благодне походження. *Ставам син* — зелен — побіліти від страху чи гніву.

Як бачимо, назви основних кольорів у болгарській, українській і російській мовах мають багато спільного.

1. Насамперед їх об'єднує наявність не лише прямого, основного значення, а й цілого ряду другорядних, переносних, образних значень.

2. Переносні значення мають також спільну рису — вони характеризують найчастіше психічний або фізичний стан людини.

3. Назви основних кольорів мають здатність субстантивуватись.

4. Як правило, усі назви основних кольорів входять до складу фразеологізмів (переважно давнього походження).

5. Назви кольорів мають здатність входити до складу різного типу найменувань (Червен кръст — Червоний хрест — Красний крест), географічних назв (Бели Искър — Біла Церква — р. Бе-

ля), термінологічних назв (син кам'як — синій камінь — синій камінь) та інші.

Це все дає підставу твердити, що назви основних кольорів належать до активу в лексичному складі усіх трьох мов, що вони є продуктивним засобом подальшого поповнення їх лексичного складу (насамперед у галузі створення різного типу складних найменувань).

Доц. В. А. ЧАБАНЕНКО
(Запорізький педінститут)

ВСТАВЛЕНІ СЛОВСПОЛУЧЕННЯ Й РЕЧЕННЯ У ТВОРАХ ЛЕСЯ МАРТОВИЧА

Синтаксис творів Леся Мартовича характеризується багатством конструкцій із вставленими словосполученнями й реченнями. Використання сатириком цих конструкцій зумовлене жанровою й композиційною специфікою його творів, намаганням з метою реалістичного зображення дійсності імітувати уснорозмовний стиль, невимушену, природну оповідь за типових життєвих обставин. Цілком закономірно, що більшість вставлених словосполучень і речень, ужитих Лесем Мартовичем, служить для стильової орнаментативної монологічних та діалогічних побудов.

Вставлені синтаксичні одиниці, що їх знаходимо у творах Леся Мартовича, можуть:

а) уточнювати зміст окремих членів речення й цілих словосполучень — «...*Николка десь вибіг на вулицю, а дівчище (так називали Василю) засувала горшки в піч*» (68)¹; «*Сама Аниця, наче його донька (лиш трохи поблідла), убралася в новий, великодній сардак, у перемітку та й у чоботи (усе своє придане)*» (41);

б) розвивати й доповнювати зміст окремих членів речення, цілого речення, або кількох речень — «...*Або оноді, чуєте, посилаю свого Микиту (він уже, знаєте, до школи ходить)*. «*Іди, кажу, Микитко, гони коровчину пасти, а ти, кажу, Андрійку (йому вже на третій рочок), іди намість Микитки до школи!*» (29); «*Таке вреш, чоловіче! Що крутиш божим світом? Аді, чути тебе трупом. А мене як лишаєш (говорила крізь плач)? На кого діти лишаєш?*» (74);

в) розкривати характер і причину того, що позначене змістом окремих членів речення, змістом словосполучень і цілих речень — «*Слухай-но ти, Грицю (панотець кождому тикав), питаюся я тебе, чого ти розпнячився?..*» (61); «*Посідали на підвалини (бо розуміється, що не було ні стін, ні даху) та й гуторили*» (351);

¹ Тут і далі цитуємо за виданням: Лесь Мартович. Твори. К., ДВХЛ, 1963. У дужках вказується сторінка.

«...Кажу я до фельфебра (бо я його пуцував): не виплачуйте ви мені лунку, держіть у себе» (388);

г) бути висловленими мимохідь зауваженнями щодо змісту окремих членів речення або цілих словосполучень і речень — «Просив я вас, панове радні, най я скину з себе це чортівське (побачте за слово) вийтівство, та не можу вас цього допроситись» (172); «І коли учитель, використовуючи те приятельство (як кождий мужчина), одного разу обіймив її й поцілував, то панотець заздрів це крізь відчинене вікно (291); «Коби ви були почули (але вас іще тоді тут не було), коби ви були послушали, яку промову мав мій небіжчик чоловік до Травчука, як його на бурмістра вибрали» (217);

д) служити вказівкою на джерело повідомлення того, що означене змістом цілого речення — «Отже, Стрибог, таке почувши, відай, зажурився (так потім розповідала Параска при могоричу удові Варварі) (200).

Часто Лесь Мартович уживає емоційно напружені вставлені конструкції, які стають експресивними центрами висловів. З цього погляду можна відзначити вставлені словосполучення й речення, якими передаються побажання: «...— А жандар як із-під землі вродився. Уже мене ловить за рукав. Але пан жонца (дай йому боже здоров'я!) визволив» (479) або іронічно-саркастичні зауваження: «Вона вже й не розповідала за свою догадку, що то пороблено, бо отець Кабанович, великий народолюбець (і «Діло пренумерує), нищив у народі забобони» (37).

Досить виразними є ті вставлені конструкції, до складу яких входять розмовні, просторічні фразеологізми: «...— Воно так, уважаєте, старі люди вповідають, що сюда якось та був найшов москаль, то йшов вам почерез наші поля від досвітку до темної ночі — міркуйте: від досвітку до темної ночі (то, вважаєте, не з багата тріснути)» (25).

Неабиякою експресією відзначаються вставлені конструкції, в яких одне із слів-складників має в основному реченні антонімічний відповідник: «Володимир мав, власне, намір оженитись і тому прийшов на бал. Але, побувши тут кілька годин, допевнився, що це найбільша нісенітниця (принайменше для нього) намагатися вибрати собі жінку на балу» (158).

Добрий художньо-стилістичний ефект дає прийом нагнітання вставлених синтаксичних одиниць. Суть цього ефекту не тільки в тому, що художній текст максимально наближається до народно-розмовної оповіді, а й у тому, що значні уривки твору набувають своєрідного експресивного тону: «...— йй! Але ми, вважаєте, втнемо москалеві носа. Бо наш старший, уважаєте, як не піде вам до коцьола, як не помолиться до матері божої, до тої, знаєте, що в такій синій платині, аж за очі бере (бо я, вважаєте, — от похваляюся, — й по коцьолах ходив), та як не помолиться до матері божої, що її розп'яли нехристи, — чуви, Абрамку! розп'яли її нехристи за віру християнську, вовіки-віков амінь,

сучий синул — та як, уважаєте, не помолиться наш старший до неї: «*Матко, божжа, матко пронайсвентша, матко, як той єрентий, бодай книшем удавився, каже, безослінная, матко, каже...*»

Простежуються деякі своєрідності в структурі Мартовичевих вставлених конструкцій, а також у способах уведення їх в основний текст.

Як правило, сатирик уводить вставлені синтаксичні одиниці в основний текст з допомогою сурядних і підрядних сполучників (*бо*, рідше *а*, *але*, *як*, *ніби*). Ті, що вводяться за допомогою сполучника *бо*, своєю формою й функціями дуже близькі до підрядних причинових речень: «...— *Причепився до так званих передпотопних звірів (бо там були такі ілюстрації) та й мучив мене всілякими подробицями*» (348); «— *От ти скажи наймицці, най ізробить намість шницлів (бо й так приїдаються) печеню, а сама заходи до мене*» (40).

Вставленими в творах Леся Мартовича виступають і складні речення, зокрема складнопідрядні: «— *Та погодить (Аниця своєю викала, бо така проти нього, гей донька) — погодить,— каже,— най попрячу*» (34).

Зустрічаються в мові творів Леся Мартовича і такі вставлені речення, які й графічно, й пунктуаційно оформляються як цілком самостійні: «— *А йди ж ти, мерзо! Я тебе до суду завдам, що ти мене відьмою називаєш. Аби-сте були люди свідомі. (При цім слові сусіди поховалися поза плоти). А я присягну, що то ти відьма...*» (60).

Вставлені конструкції сатирик часто ускладнює вставними словами *мабуть*, *може*, *впрочім*, *власне*, *розуміється*, *вважаєте*, *знаєте*, *міркуйте*, *чуєте* та ін.: «*Висилають до їх осель кілька карток червоного папіруса (в котрім, мабуть, також є таємна сила притягаєма)*» (54); «*Отже, ми чули на власні вуха від одного (впрочім, дуже достовірного) оповідача, як він клявся на все найсвятіше, оповідаючи чудні й дивовижні речі про тих муссікусів*» (51).

Інколи в мові Мартовичевих персонажів спостерігається складне переплетіння вставлених і вставних синтаксичних елементів. Стилістичні барви оповіді при цьому дуже згущуються: «— *Отже, видиш, а я таки знаю (бо то я, вважаєте, чув, що то якась, вибачте мені за слово, мода, чи яка віра на тих панів находить), та й: це, кажу, відай, така мода на нього зайшла, що він та, кажу, мужицьку сорочку вбрав (бо я вже, чуєте, й у постолах видів панів)*» (29).

Наведені факти свідчать про те, що широке використання вставлених словосполучень і речень з їх семантичним, стилістичним та структурним розмаїттям є важливою стильовою ознакою мови Леся Мартовича.

УЗГОДЖЕННЯ ПРИСУДКА ІЗ ЗВЕРТАННЯМ

У вітчизняному мовознавстві існують неоднакові погляди на синтаксичну роль кличної форми у реченні, на граматичний зв'язок її з членами речення. Одні мовознавці іменники (їх еквіваленти) у кличному відмінку (звертання) не вважають членами речення, хоч відомо, що кожне повнозначне слово у реченні несе певне смислове, а відтак і граматичне навантаження¹. Ця думка чітко сформульована О. М. Пешковським, який вважав, що звертання, як і вставні слова, «лишаються внутрішньо чужими реченню, яке дало їм притулок, як кулі, що потрапила в організм»², оскільки звертання не вступає ні з яким словом у реченні в зв'язок узгодження, керування або прилягання.

Інші мовознавці не без підстав вважають, що іменник у кличному відмінку є членом речення — звертанням, між звертанням і реченням існує безпосередній внутрішній, семантичний, а отже, і зовнішній граматичний зв'язок³.

Спостереження свідчать, що кличний відмінок у реченні може нести різні смислове навантаження, а відтак і виконувати різну синтаксичну функцію. При цьому іменник у кличному відмінку перебуває у своєрідному зв'язку з реченням або його членами.

Нас цікавлять звертання, що мають пряме відношення до ви-

¹ Див.: М. В. Ломоносов. Полное собрание сочинений, т. 7, М., Изд-во АН СССР, 1952, стор. 441; Ф. И. Буслаев. Историческая грамматика русского языка. М., Учпедгиз, 1959, стор. 277; А. М. Пешковский. Русский синтаксис в научном освещении. Изд. 7, М., Учпедгиз, 1956, стор. 404—411; А. М. Шахматов. Очерк современного русского литературного языка, Изд. 2, Л., Учпедгиз, 1941, стор. 121; «Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. Загальна редакція акад. АН УРСР І. К. Білоділля. К., «Наукова думка», 1972, стор. 224.

² А. М. Пешковский. Русский синтаксис в научном освещении. Изд. 7, М., Учпедгиз, 1956, стор. 404.

³ Див.: А. А. Потебня. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, М., Учпедгиз, 1958, стор. 101; Є. Тимченко. Вокатив і інструменталь в українській мові.— «Збірник історико-філологічного відділу», № 45, К., Вид-во УАН, 1926, стор. 5; М. Л. Ванслова. О связи слов в предложении.— «Русский язык в школе», 1952, № 1, стор. 25; С. П. Бевзенко. Исторична морфологія української мови (Нариси із словозміни та словотвору). Ужгород, Закарпатське обласне вид-во, 1960, стор. 47—50; І. К. Кучеренко. Теоретичні питання граматики української мови. Морфологія. Ч. 1, Вид-во Київського університету, 1961, стор. 142; Пого ж. Вокатив як виразник функціонування члена речення і так зване звертання.— У кн.: «Проблеми української мови», Львів, 1963, стор. 66; І. Т. Яценко. Чи є звертання членом речення?— У кн.: «Синтаксична будова української мови», К., «Наукова думка», 1966, стор. 65—67; А. Г. Руднев. Синтаксис современного русского языка. Изд. 2, М., «Высшая школа», 1968, стор. 211; І. Г. Матвійєс. Іменник — У кн.: «Сучасна українська літературна мова. Морфологія. Загальна редакція акад. АН УРСР І. К. Білоділля. К., «Наукова думка», 1969, стор. 74.

раження змісту речення, в якому звертання є назвою конкретно-го адресата мовлення, тобто другої особи (співбесідника), яка спонукається до дії, до відповіді або до якоїсь реакції на звернення взагалі. Саме тим, що іменник у кличному відмінку є суб'єктом, який спонукається до дії, до відповіді чи до будь-якої реакції на звернення мовця, звертання відрізняється від підмета — іменника в називному відмінку, що є назвою діючої особи, істоти або предмета, назвою того, про кого або про що йде мова в реченні.

Оскільки підмет і звертання є виразниками суб'єктів у реченнях різних типів, то з ними безпосередньо пов'язується дія (ознака, властивість), виконувана суб'єктом, або дія, до якої спонукається суб'єкт. Отже, як з підметом, так і з звертанням у семантичному і граматичному зв'язку перебуває присудок. О. О. Потебня зауважував, що називний відмінок в особових займенниках *я і ми, ти і ви* є перша і друга особа, іменники є третя особа, кличний відмінок є другою особою і узгоджується з другою особою дієслова⁴. Цю думку О. О. Потебні поділяють й інші мовознавці, відмічаючи, що звертання-іменник узгоджується в особі з дієсловом або займенником і характеризується апелятивною інтонацією⁵.

Враховуючи те, що в іменниках усі граматичні категорії самостійні й він не має здатності узгоджуватися в будь-яких граматичних категоріях зі словами інших частин мови або ж з іншими відмінковими формами іменників, вважаємо за доцільне зауважити: із звертанням, як і з підметом, узгоджується дієслово-присудок, а не навпаки. Адже в дієсловах минулого часу та умовного способу, як і в прикметниках (дієприкметниках), прикметникових займенниках, порядкових числівниках категорії роду, числа й відмінка несамотійні, синтаксично залежні, форми їх граматичного узгодження з іменниками⁶. Дієсловам теперішнього й майбутнього часу та наказового способу властива граматична категорія особи, яка є засобом граматичного зв'язку (узгодження) з особою суб'єкта, вираженого іменником або займенником⁷, тому дієслово-присудок з іменником-звертанням може узгоджуватися і в особі. Отже, можна доповнити зауваження М. М. Баженова про орієнтацію присудка речення, в складі якого є звертання, на форми числа і роду звертання⁸ тим, що присудок може узгоджуватися із звертанням ще й в особі.

⁴ Див.: А. А. Потебня. Из записок по русской грамматике, т. 1—2, стор. 101.

⁵ Див.: І. Г. Матвіяс. Іменник.— У кн.: «Сучасна українська літературна мова», стор. 73.

⁶ Див.: С. П. Самійленко. Нариси з історичної морфології української мови, ч. 1. К., «Радянська школа», 1964, стор. 162.

⁷ Див.: І. К. Матвіяс. Іменник.— У кн.: «Сучасна українська літературна мова. Морфологія», стор. 72.

⁸ Див.: А. М. Финкель и Н. М. Баженов. Курс современного русского литературного языка. К., «Радянська школа», 1965, стор. 580.

Простежимо, за яких умов відбувається узгодження дієслова-присудка з іменником-звертанням і в яких граматичних категоріях.

Оскільки «звертання — це слово або словосполучення, що відповідає назві другої особи, особи, до якої звернена мова того, хто говорив»⁹, то присудок, виражений дієсловом наказового способу, узгоджується із звертанням у числі й особі. Наприклад: «Трохим: Чекай, Гавриле» (О. Корнійчук); «Просять колодочки хмарку: «Покропи нас, хмаронько, позич вологи» (І. Цюпа); «Не поспінай, малий, а краще послухай...» (М. Чабанівський); «Ждіть, товариші, вістей — Прокіп діло знає» (П. Воронько); «Збирайтеся, дзвінкоголосі, кантати бажають голосів!» (А. Малишко).

У особі й числі узгоджується із звертанням присудок, виражений дієсловом теперішнього або майбутнього часу. Наприклад: «Розумієш, милий, є речі, які нікому не дано перейти» (М. Чабанівський); «Чуєш, Павлусю?» (П. Тичина); «Зустрінеш, Валу, обов'язково зустрінеш» (І. Цюпа); «Он бачите, діти, в небі пливуть хмари, білі, кучеряві» (І. Цюпа); «Знайдеш, Іване, слово серед бою, зростиш крило і вилетиш в блакить...» (А. Малишко).

Завжди у формі числа й особи узгоджується дієслівний присудок із звертанням, вираженим множинним іменником у вокативі. Наприклад: «Столітній Бук: Зціліть старенькій серденько, Карпати, не можна їй сьогодні умирати» (П. Воронько).

Узгоджується в особі й має форму множини присудок при звертанні, вираженому іменником — назвою особи, до якої ставляться з повагою, або до особи, старшої за віком чи вищої за званням, посадою тощо.

Наприклад: «Дайте, мамо, хліба світанком гожим, бо без нього дихати й жити не можем!» (А. Малишко); «Гей, тітко Векло, йдіть на перевірку» (І. Цюпа); «Не забудьте ж мого прохання, Женю» (Ю. Шовкопляс); «Не шукайте в цьому веселощів, колего» (І. Цюпа); «Колос (перебиває): Слухайте, товаришу Удівительний, ви б краще замовкли» (О. Корнійчук); «Це ж, — кажу, — не хліб, ось хоч покуштуйте, ваше високостепенство...» (В. Канівець); «Змилюйтесь, ваша величність, — заволав нещасний» (Л. Дмитерко).

Множина присудка при звертанні у формі однини може зумовлюватись прагненням автора передати відтінок іронії, зневажливого ставлення. Наприклад: «Милий полковнику, сходіть у магазин, адже сьогодні у нас гості...» (М. Чабанівський); «Помиляєтесь, малошановний товаришу!» (Ю. Шовкопляс).

Тільки у числі узгоджується присудок, виражений дієсловом минулого часу дійсного способу, вжитого у значенні наказового

⁹ А. А. Шахматов. Синтаксис русского языка, Изд. 2, Л., Учпедгиз, 1941, стор. 261.

способу, із звертанням, функцію якого виконує іменник у кличному відмінку множини. Наприклад: «Б е р е с т: Пішли, Бочкарьова» (О. Корнійчук); «Пішли, хлопці, на полювання» (М. Стельмах); «Хлопці, заспівали й собі», — перекинувши гвинтівку на плече Пантелій» (М. Стельмах).

У числі та роді узгоджується присудок, виражений дієсловом минулого часу, із звертанням, функцію якого виконує іменник у кличному відмінку однини. Наприклад: «Що, Омелечку, не вберігся пожеару?» — сказала вона напівжартома» (І. Цюпа); «Чого задумався, Максиме?» (І. Цюпа); «Г о р л о в: Чому не писав? Зазнався, Мироне? Га?» (О. Корнійчук).

Якщо звертання виражене збірним іменником у кличному відмінку, то дієслово-присудок може мати форму множини; узгодження семантичне. Наприклад: «Уважайте ж, чесна громадо...» (І. Франко).

Коли присудок виражає «заклик, заохочення співбесідника зробити щось разом із тим, хто говорить»¹⁰, то при звертанні, вираженому іменником у кличному відмінку однини чи множини, дієслово у ролі присудка має форму першої (рідше другої) особи множини наказового способу: узгодження за змістом. Наприклад: «Ходімо, Максиме, ходімо», — зраділа вона» (І. Цюпа); «Творімо ж дитинство рідної мови, друже» (І. Цюпа); «Ходімте, Маріє Олександрівно, я покажу наш «парк», з дозволу сказати» (О. Іваненко). Іноді у реченнях такої конструкції вживаються підсилювальні частки при дієсловах-присудках, які увиразнюють заклик. Наприклад: «Анум, Остапівно, почнім тії, про молоду журавку й чорну ниву!» (А. Малишко).

При потребі ефективно підкреслити сприймання тих, до кого звертаються, як одного цілого, дієслово-присудок наказового способу має форму однини при звертанні, вираженому іменником у кличному відмінку множини¹¹. У таких випадках відсутнє узгодження присудка у числі. Наприклад: «Тиша. Лише чути було ззаду хіба: «Передні, сядь!» (А. Головка); «Історики, шикуйсь!» — згадую дзвінку студбатовську команду» (О. Гончар).

Із звертанням узгоджується і складений іменний або дієслівний присудок. В іменному складеному присудку із звертанням узгоджується дієслівна зв'язка за нормами узгодження простого дієслівного присудка, а іменна частина має форму називного відмінка. Наприклад: «Благословен будь, світе мій, в небі й траві» (А. Малишко); «Благословенна будь, земле, мати для всіх» (А. Малишко); «Будь мужня, Насте!» (І. Цюпа); «Будь, березо, немов ключина!» (А. Малишко).

У складеному дієслівному присудку із звертанням узгоджується тільки допоміжне дієслово, а інфінітив як з допоміжним

¹⁰ В. В. Коптілов. Барви слова.— «Мовознавство», 1967, № 1, стор. 67.

¹¹ Див.: «Курс сучасної української літературної мови. Синтаксис», стор. 30—31.

дієсловом, так і з звертанням перебуває у зв'язку прилягання. Наприклад: «Не забудьте, люди, і те згадати, що летіли гуси та з далекого краю...» (А. Малишко); «Дозвольте йти, товаришу командир» — бадьоро й радісно одрубав лейтенант» (С. Ковпак).

Обидві складові частини подвійного присудка узгоджуються із звертанням у числі, а рід і відмінок іменної частини може не збігатися з родом і відмінковою формою звертання. Наприклад: «Приходь орачем, мій двадцятий віку!» (А. Малишко).

Таким чином, присудок узгоджується із звертанням у тих же граматичних категоріях, що і з підметом, бо і функцію підмета, і функцію звертання виконує іменник або його еквівалент з властивими йому самостійними категоріями роду, числа й відмінка.

В. М. РУСАНІВСЬКИЙ
(Київ)

НАРОДЖЕННЯ СЛОВА

Ніхто ще не підрахував, скільки слів налічує мова. Практично всі слова, які вживаються в найрізноманітніших сферах виробництва, управління, культури, науки, побуту і т. ін., складають лексикон сучасної розвинутої національної мови. Словники, навіть найповніші, відбивають лише найпотрібнішу, найбільш відому, вживану в багатьох сферах життя його частину. Спроби створити словник-тезаурус (назва походить від грецького *θησαυρος* — «скарб»), словник, що охоплював би все багатство писемно фіксованої та живої мови, можуть, звичайно, дати цікаві результати, але навряд чи будуть коли-небудь доведені до кінця. Адже мова не стоїть на місці, її лексичний склад нагадує живий організм, в якому народжуються нові й відмирають старі клітини, їх життєдіяльність підтримується введенням корисних речовин іззовні, відбувається постійний процес взаємообміну між усіма його частинами. Лексичний склад, як і мову в цілому, справедливо називають відкритою системою, тобто такою сукупністю, в якій усі частини тісно взаємообумовлені, але склад їх постійно змінюється, не впливаючи при цьому істотно на сукупність у цілому. Отже, на час виготовлення тезауруса він не може відбивати абсолютно адекватно того лексичного складу, який був при початках роботи над словником. Дуже багато слів має обмежений ужиток — стосується якоїсь певної — вузької чи ширшої — галузі знання або сфери діяльності якогось професійного колективу. «Свої» слова мають авіатори і автомобілісти, сталевари і шахтарі, музиканти і майстри пензля, бджолярі і тваринники, рибалки і взуттєвики, люди і нових, і дуже давніх професій.

Змінюється життя, побут, звичаї, розподіл і характер праці — змінюється і лексика мови. Але ми не помічаємо цієї мовної зміни або ж помічаємо лише зрідка, бо здебільшого оперуємо загальноновживаними словами, звичними й зрозумілими для кожного. Коли ж і трапиться якась незрозуміле слово, то запитаємо про його значення у фахівців або ж заглянемо до словника — енциклопедичного чи загальномовного.

Труднощі ми відчуваємо тільки тоді, коли слухаємо спеціальну лекцію, до сприйняття якої ми не підготовлені, бо не знаємо змісту термінів, що вживаються в цій галузі знання. А тим часом саме тут, у сфері спеціальної термінології, здебільшого й народжуються нові слова. І часто буває так, що фахівцеві одної галузі виробництва навіть на думку не спадає, що в іншій галузі народилося слово, десятки, а то й сотні слів. Усі ці новонароджені слова стають відомі широкому загальному людей, коли вони виходять із вузької сфери науки чи виробництва і починають уживатися повсюдно. Візьмімо будь-який сучасний більш-менш повний словник, скажімо, удостоєний Державної премії УРСР «Російсько-український словник», і відкривмо його для прикладу на літеру А. Тут цілі сторінки заповнено термінами більш і менш відомими, але завжди такими, що вживаються принаймні в кількох сферах науки і виробництва: *адаптація, адаптер, адаптивний, адаптований, адвентивний, адвербіалізація, аддуктор* і т. д. Виданий у 1971 р. в Москві словник-довідник «Новые слова и значения» фіксує три з половиною тисячі нових поширених слів і їх значень, які досі не потрапляли до словників. Дивно чути, що таких добре всім відомих сьогодні слів російської мови, як *аллергия, антикосмос, атлетизм, бионика, землянин, мотель, науковедение, перфокарта* і багатьох інших, переважно термінів, не фіксували досі словники. Звичайно, з російської або через російську мову — мову міжнаціонального єднання нової історичної спільності людей — радянського народу, ці слова увійшли і в інші мови народів-братів. Сьогодні лексеми *алергія, антикосмос, атлетизм, біоніка, землянин, мотель, наукознавство, перфокарта* — такі ж українські слова, як і сотні тисяч інших.

У галузі термінології виробляються нові способи творення слів. Насамперед, дуже активізувалося словоскладання. Адже багато сучасних термінів — складні слова. До давніх східнослов'янських словесних пар, поєднаних асоціативним зв'язком (*батько-мати, хліб-сіль, гриби-ягоди, калина-малина, щастя-радість*) додалися тисячі складних термінів: *дизель-мотор, стоп-кран, фільтр-прес, атомохід, місяцехід, ракетноносець, прикметники, що передають поєднання різних ознак: агітаційно-пропагандистський, звітно-виборчий, масово-політичний, попереочно-стругальний (верстат), правильно-стискальний (прес)* і т. д.

Цікаво, що активне виникнення композит спричиняє перетворення колись повнозначних слів у своєрідні префікси й суфікси, такі як *авіа-, авто-, гідро-, водо-, біо-, кіно-, космо-, метало-* і багато інших на початку слова, *-воз, -хід, -нос* та інші — в кінці слова. Пор., наприклад, такі два ряди утворень, як *місяцехід, атомохід, всюдихід* і под., з одного боку, і *випищувач, вимикач, звуковловлювач,* — з другого. Як морфема *-хід*, що в інших випадках виступає як корінь слова, так і суфіксальна морфема *-ач* відіграють тут однакову роль: служать засобом творення нових слів.

А скільки виникає нових складноскорочених слів! Не всі, можливо, знають, що звичне сьогодні слово *лавсан* є всього-навсього літерним скороченням назви лабораторії, де було винайдене це волокно (Лабораторія високомолекулярних сполук Академії наук). Такого ж походження назви *летілан* (Ленінградський текстильний інститут і Латвійська Академія наук), *етілан* (Інститут текстильної і легкої промисловості ім. Кірова).

Характерною ознакою нашого часу є те, що мало відомі вчора слова сьогодні стають надбанням широких мас. Вони входять у щоденний вжиток, як і предмети, що їх означають. Але цього мало. Термінологічні слова потрапляють у художню літературу, стають навіть ознакою поезії, основою нових епітетів і метафор:

Цвіте червона Україна.
Де хвиля в берег б'є дзвінка,
там, де Дніпро гримить і лине,
уже поставила *турбіни*
міцна робочого рука.
Пороги, вежі, мури, брами...
І от над шумами ріки —
спокійні влетні — *динамо*,
де золотими *двигунами*
біжать за склом *маховики*.

Шумить Дніпро... Керують люди
двигіння сил глухе, сліпе.
Машини дмуть могутні груди...
СРСР дала це чудо
безсмертна воля ВКП.

Це писав ще в 20-і роки молодий робітничий поет Володимир Сосюра, використовуючи термінологію, що починала входити тоді в широкий вжиток: *турбіни*, *динамо*, *двигуни*, *маховики*... А ось термінологія, вплетена у вірш сьогодення:

Рудий *супутник* сонячно сія
Пропікши золоті небесні *сфери*.
А нижче, на кордоні *атмосфери*,
Скінчився вік *ракети-носія*
(Віталій Коротич)

Серед сотень тисяч слів є й немало таких, яких ми ніколи не чули, їх не фіксує жоден словник. І разом з тим вони настільки знайомі нам, що ми легко відгадуємо їхнє значення. Ці слова — нереалізовані структурні можливості мови. Із значущих частин слова — морфем — за певною моделлю можна утворити нове слово. Але потреби спілкування певний час не викликають появи цього слова. Так і живе воно в нашій підсвідомості нереалізованим.

Нам відомі такі слова, як *подув*, *подмух*, *покрик* (від *дути*, *дмухати*, *кричати*), але жоден із словників не фіксував досі слова *пошуг* — від *шугнути*, *шугати*. А проте це слово дуже ви-

разне і своєю структурою і значенням: *пошуг* — стрімкий політ. Як слово незвичне, воно, природно, вперше з'явилося в поезії:

Жаль пісні першої, що у душі зросла,
Як в рідному гнізді мала пташина,
На силі зчулася і, владна й швидкоплинна,
Світ розітнула *пошугом* крила
(Л. Первомайський)

Я пам'ятаю в шумі нив
Весняне небо після злив
І, наче *пошуги* жар-птиць,
Останній спалах блискавиць
(А. Малишко)

Нещодавно цей ряд віддієслівних іменників поповнився ще одним їхнім побратимом: у мові кількох письменників з'явилося слово *пошум*, тобто неголосний раптовий шум: «Пітьма ще посилювалася від тиші. Ні тобі *пошуму* листя, ні крику нічного птаха» (П. Загребельний).

Всім нам добре відомий прикметник *щедрий*. Знаємо ми й багато слів, похідних від нього: *щедрість*, *щедрота*, *щедрівка*, *щедрик-ведрик*, *розщедритися* та інші. Але не було досі перехідного дієслова з цим коренем, хоч існує, наприклад, *повеселити* від *веселий*, *позеленити* від *зелений*, *позолотити* від *золотий*. Отже, теоретично можливе й дієслово *пощедрити* від *щедрий*? Ні, вже не тільки теоретично: художня література його фіксує. Ось як пише поет В. Бичко:

Хай забудеться навіки
Поцілунок той між сосен.
Зичу я тобі весілля.
Ще й медвяного — на осінь.
Може, й я на ньому вип'ю
Чарку з м'ятою гіркою,
Пощедрю тобі на щастя
Непомітною сльозою.

Яків Баш користується дієприкметником *пощедрений* — похідним від дієслова *пощедрити*: «Родючі поля запорізькі. Дивинися на масиви оці неозорі, *пощедрені* сілою життєдайною, — і не надивинися».

Чи можна вважати слова *пошуг*, *пошум*, *пощедрити* неологізмами? Звичайно, можна, оскільки це справді нові слова. Можна навіть простежити, хто з письменників ужив їх уперше. Але це не означає, що їх досі не було й не могло бути. Оскільки вони повністю відповідають системі мови, то у живому вжитку могли з'являтися й раніше, хоч і не були зафіксовані. Цим такі слова відрізняються від авторських неологізмів, тобто слів, які нерідко будуються саме всупереч системі, щоб привернути до себе увагу своєю незвичністю.

Чимало раніше не фіксованих новотворів не тільки в українській мові, а й у російській та білоруській, серед складних слів. Тут я маю на увазі не слова-терміни, про які йшлося раніше,

а слова на означення різних абстрактних понять. На прикладі цих слів можна простежити вплив на східнослов'янські мови колишньої старослов'янської. Скажімо широко вводить в українську мову складні слова-старослов'янізми Т. Г. Шевченко. Ми знайдемо у нього *благовіститель*, *благовістити*, *благоволити*, *благовонний*, *благоденствіє*, *благословенний*, *велеречивий*, *всесо-творящий*, *добровонний* та десятки інших.

Такі слова здебільшого протиставляються звичним, особливо в сатиричних малюнках:

О зоре ясная моя!
Ведеш мене з тюрми, з неволі,
Якраз на смітничок Миколи,
І світиш, і гориш над ним
Огнем невидимим, святим,
Животворящим.

Серед старослов'янізмів — складних слів Великий Кобзар уживає й слова з першим компонентом «правда» — *правдолюбіє*.

За цим зразком окремі слова, та навіть цілі гнізда слів виникають і в наш час, уже на ґрунті української мови. Наприклад, К. Гордієнко вжив слово *правдоборець*: «Твердої вдачі пастух, незламний *правдоборець*, врятував племінне стадо» («Дівчина під яблунею»). Згодом це слово з'являється і в періодичній пресі, зокрема в одній із статей у газеті «Вечірній Київ»: «Ночі ласкавими зичливостями оповивають працелюбів і *правдоборців*, несучи їм пісенну наснагу сонячного майбуття».

Очевидно, відштовхуючись від слова *правдоборець*, виникає абстрактний іменник *правдоборство*. Він іще не набув прав громадянства, його не фіксує жоден словник, але в літературі, особливо в публіцистичній, це слово вже трапляється.

Хотілося б, принагідно звернути увагу на цю особливість публіцистики — бути нивою, на якій зростають нові слова високого звучання. Ця особливість у публіцистики спільна з поезією, і слова, породжені публіцистикою, близькі до поетичних, хоч і не завжди тотожні з ними. Поетичні новотвори здебільшого є синонімами дещо відмінних за структурою нейтральних слів. Так, наприклад, П. Тичина уживав слово *витрим* у значенні «витримка», *зустріння* замість «зустріч», *мурити* замість «мурувати» («Чорні брови хмари хмурять, вражі сили мури *мурять*»). Кожен із таких новотворів набуває ознак поетичності, підпорядковується чи то пісенному ладові вірша (як слово *зустріння*), чи то алітераціям та асонансам (*мури мурять*). Але є в Тичини й такі новотвори, що перегукуються із уживаними в публіцистиці складними словами, наприклад *трудотворящий*, *земноносний* («Розцвітаймо піснею, писаною, усною, виростаймо щасною, чистою та чесною, освіжаймось росною, завше *земносною*, широкопрямовисною, усною, прекрасною»).

Саме тут мовотворчі сили поезії збігаються з мовотворчими силами публіцистики.

Наведені вище новотвори — *правдоборець*, *правдоборство*, *трудотворящий* та ін. — можна тепер найчастіше зустріти в художніх картинах, у прозі піднесеного, небуденного звучання. Особливо активний ряд новотворів саме з першим компонентом *правда*: *правдодайний*, *правдодержець* та ін. Здебільшого нові слова з'являються внаслідок розширення існуючого словотворчого гнізда. Так, є давнє українське слово *правдомовний* і похідний від нього іменник *правдомовність*, напр.: «...Зробилися (хлопські сини) острі на язик, *правдомовні*, зарозумілі» (І. Франко). За цим зразком виникає назва діяча — людини, що говорить правду, виступає як виразник народної правди: «Ованес Туманян — великий *правдомовець* вірменського народу». За зразком слова *правдомовець* виникає *правдописець*, хоч ні відповідного прикметника, ні похідного від нього абстрактного іменника це слово не має. Ось приклад із журналу: «Як у минулому, так і тепер Нечуй-Левницький лишився для трудящих улюбленим письменником-*правдописцем*».

Деякі слова, утворені за певними моделями, так і не вийшли за межі авторського словника, не стали надбанням загальнонародної мови. Це здебільшого буває тоді, коли зміст нового слова суперечить змістові інших, існуючих слів, створених раніше за цим же зразком. Ось маємо, наприклад, ряд слів із суфіксом *-ота*: *дрібнота*, *глупота*, *німота*, *зівота*. Значна частина їх — це збірні іменники, інколи з негативним відтінком. Тому, мабуть, і не ввійшло в мову створене М. Старицьким слово *правдота*: «Нас мало дуже, але сила у нас в *правдоті* наших дум». По-перше, цей новотвір не має збірного значення, по-друге, своїм змістом він нічим не відрізняється від іменника *правда*. Отож і виявилось слово *правдота* зайвим.

Інколи і в наш час дехто з молодих письменників або перекладачів удається до невиправданої словотворчості: замість слова давно звичного і зрозумілого, вводить вигаданий синонім, що призводить до непорозумінь. Що подумає, наприклад, людина, прочитавши таку фразу в перекладі: «Власниця пральні може *стратити* найкращих клієнтів»? Мабуть, в уяві виникне жаклива картина страти. Але насправді життю цих людей ніщо не загрожує, ідеться не про їх страту (тобто фізичне знищення), а про втрату, про те, що вони можуть відмовитися від послуг пральні. Така мовна творчість, звичайно, нікому не потрібна. У мову входять ті слова, що відповідають сучасним словотворчим моделям, особливо продуктивним, і позначають явища, які раніше не мали назви. Отже, росте, збагачується і розвивається наша мова. З'являються в ній слова для вираження нових понять, які приносить наша сучасність, нових відтінків думки й почуття. Слід тільки обережно підходити до засвоєння кожного нового слова, частіше звертатися до словників, довідників. Бо, як прекрасно сказав видатний радянський педагог В. О. Сухомлинський, «мовна культура людини — це дзеркало її духовної культури».

Доц. С. В. Семчинський
(Київський університет)

СЕМАНТИЧНІ ЗАПОЗИЧЕННЯ СХІДНОРОМАНСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У надрукованих раніше дослідженнях¹ ми звернули увагу на «приховані» запозичення слов'янського походження в східнороманських мовах. Але процес мовної взаємодії є взаємним, і такі ж «приховані» запозичення, тільки вже романського походження, можна відшукати і в слов'янських мовах. У цій статті якраз і йдеться про семантичні запозичення з молдавської та румунської мов в українській мові. Хоч східнороманський вплив на українську мову вже неодноразово висвітлювався², однак саме цей аспект дослідження поки що перебуває у затінку.

¹ С. В. Семчинський. Семантические заимствования из славянских языков в молдавском языке.— «Анале штинцифиче але Университэций де стат дин Кишинэу», вол. 81. Кишинэу, 1967, стор. 102 і наст.; Його ж. Міжмовна ізосемія і семантичні запозичення українського походження в румунській мові.— У кн.: «Українська культура в її інтернаціональних зв'язках». К., 1971, стор. 60 і наст.; Його ж. Ізосемія молдо-славян текстеле молдовенешть векь.— «Лимба ши литература молдовеняскэ», 1972, № 1, стор. 29 і наст.; Його ж. Румунсько-слов'янська семантична інтерференція.— «Мовознавство», 1972, № 4, стор. 24 і наст.; Його ж. Слов'янські семантичні впливи на молдавську лексику.— У зб. «Взаємовплив слов'янських мов і літератур (до VII Міжнародного з'їзду славістів)», Вид-во Київського університету, 1972, стор. 147 і наст.; Його ж. З румуно-слов'янських семасіологічних спостережень.— «Вісник Київського університету. Серія філології», № 15, 1973, стор. 84 і наст.

² Восточнославянско-восточнороманские языковые, литературные и фольклорные связи, Черновцы, 1966 (див. праці М. А. Грицака, Й. О. Дзендзелівського, Т. П. Заворотної, В. В. Ільєнка, М. А. Корчинського, М. П. Лизанця, В. І. Ороса, В. І. Столбунової, П. П. Чучки та Г. Ф. Шила); Й. О. Дзендзелівський. До питання про румунізми в говорах Закарпатської області.— «Доповіді та повідомлення, серія філологічна», 4, Ужгород, 1959, стор. 57—60; А. С. Мельничук. Молдавские элементы в пограничном украинском говоре.— «Ученые записки Института истории, языка и литературы Молдавского филиала АН СССР», тт. IV—V, серія філологічна, 1955, стор. 158—185. І. Шаровольський. Румунські запозичені слова в українській мові.— У кн.: «Збірник заходознавства». К., 1929, стор. 52—65. D. Bogdan. Despre elemente românești în limba ucraineană, București, 1940; I. Aurel Candrea. Elementele române în limbile slave. «Noua revistă română pentru politică, literatură, știință și artă», București, vol. I, № 8, 15 aprilie 1900, стор. 399—409; D. Crânjala. Rumunské vlivy v Karpatech ze

В умовах білінгвізму взаємодія мов здійснюється на лексико-семантичному рівні не тільки шляхом безпосереднього запозичення іншомовних лексем, а й шляхом перебудови семантичної структури власних слів під впливом семантичної структури відповідних слів іншої мови. Внаслідок слов'янського семантичного впливу чимало слів латинського фонду в східнороманській лексиці змінили свою семантичну структуру. Але так само змінили свою семантичну структуру й деякі слова слов'янських мов, орієнтуючись при цьому на структуру плану змісту певних слів східнороманських мов.

Так, українське дієслово *ловитися*, крім свого основного значення «потрапляти на гачок, у пастку тощо (про рибу, звірів тощо)» або «хапатися, триматися за що-небудь»³, в окремих говірках набуло ще й значення «скисати (про молоко)»⁴. Якраз аналогічну семантичну структуру (щоправда, навіть дещо складнішу) має молдавське дієслово *a se prinde*⁵. У цьому випадку семантична структура молдавського дієслова викликала розширення плану змісту в українському дієслові *ловитися*. Напрямок семантичного впливу був саме такий, а не зворотний, і це можна довести посиланням на те, що в інших слов'янських мовах у нащадків дієслова *ловитися* немає аналогічної семантичної структури, в той час як у романських мовах вона поширена, пор. рум. *a se prinde* «згусати, скисати (про молоко)»⁶, італ. *garrrendersi* «скисати, звурджуватися, зсідатися (про молоко)»⁷. На це семантичне запозичення східнороманського походження в українській мові вже вказував Е. Вrabіє⁸.

Проте ми хочемо додати, що східнороманській семантичний вплив здійснився не лише на одному українському дієслові *ловитися*. Цей вплив зачепив також інші дієслова, семантика яких хоча б частково збігалася з семантикою молд. *a se prinde*. Так, у буковинських говірках значення «ловити» передається ще й дієсловами *імити*, *ймити*, *їмити* (*Хлопчики бігали по голоці та й*

zvláštim zřetelem k Moravskému Valašsku, Praha, 1938; J. Janůw. Wpływ słownictwa rumuńskiego na Podkarpacie, osobliwie na gwarę linculską. «Sprawozdanie Towarzystwa Naukowego we Lwowie», 1, 1938, стр. 15—22; J. Janůw. Ze stosunków językowych malorusko — rumuńskich. — У кн. «Сборник статей в честь академика А. И. Соболенского». Л., 1928, стр. 452—458; S. Niță-Argaș et collectif. L'influence roumaine sur le lexique des langues slaves. — «Romanoslavica», XVI, 1968, стр. 59—121; E. Petrovici. Elemente românești în limba ucraineană, «Dacoromania», X (2), 1943, стр. 345—346; D. Scheldko. Rumänische Elemente im Ukrainischen, «Balkan-Archiv», II, Leipzig, 1926, стр. 113—146; E. Vrabie. Influența limbii române asupra limbii ucrainene. — «Romanoslavica», XIV, 1967, стр. 109—198.

³ «Словник української мови», т. IV, К., 1973, стр. 538.

⁴ Б. Д. Грінченко. Словарь української мови, т. II, К., 1908, стр. 374.

⁵ «Молдавско-русский словарь». М., 1961, стр. 494.

⁶ «Mic dicționar enciclopedic». București, 1972, стр. 752.

⁷ «Италийско-русский словарь». М., 1972, стр. 672.

⁸ E. Vrabie. Stadiul actual și sarcinile cercetării graiurilor slave din Republica Populară Română, «Romanoslavica», VII, 1963, стр. 65.

(*двали оден одного. Гей, хто мине їме, тому буду пасти до вечіра короу*⁹). Але ж значення «ловити» в молдавській мові якраз і передається дієсловом *a принде*¹⁰. Ототожнивши ці дієслова — *a принде* та *їмити*, — білінгви за зразком зворотної форми молдавського *a се принде* утворили відповідну форму в українській мові — *їмитися*: *Молоко їмеси борзо у хоромах, бо там тепло. Лиш рано наїдила молока в гладун, а воно вже їмилоси. Аби борзо молоко їмилоси, кладеси на тепле*¹¹. Більше того, подібно до молдавського дієприкметника *принс* «зловлений, ввійманий», який має значення «скислий, згуслий, звурджений» у словосполученні *лапте принс* (*лапте* «молоко»), таке ж значення набуває і український дієприкметник *їмлений* (*їмлений*): *Імлєне молоко мінї смашніше, як таке*¹².

В українській мові синонімом дієслова *зловити* є *злапати*¹³. На основі ідентифікації основних значень слів молд. *a принде* і укр. *злапати* в буковинських говірках українське дієслово ускладнило свою семантичну структуру під впливом молдавського: *Минї аби на завтра молоко злапалоси, то добри би було*¹⁴.

Румунське дієслово *a се прінде* має ще одне похідне значення — «міцно прилипати, щільно приєднуватися»¹⁵. Саме це значення й передалося в буковинських говірках українським дієсловом *злапатися* (*Біриш клею ни траба, воно й так злапаєси. Чорнило як злапало, то вже нічим не вітпиреш*¹⁶) і *зловитися* (*Мітки в чирвоному зловилисї файно*¹⁷).

Одним із давніх семантичних запозичень східнороманського походження в українській мові є значення «загорітися» дієслова *займатися* (*зайнятися*)¹⁸. Це значення, зважаючи на його присутність у відповідних словах російської та польської мов, належить до найдавніших семантичних запозичень романського походження у слов'янських мовах. Воно засвідчене вже в Іпатіївському списку «Повісті временних літ»: *Утриш же день, в пятницю, яко зорѣ почаша ся займати*¹⁹. Відповідна семантика характеризує східнороманських нащадків латинського дієслова *arprehendere* «схопити, зловити», «заволодіти», а саме рум. *a*

⁹ «Матеріали до словника буковинських говірок». Вип. 3, Чернівці, 1972, стор. 82, 84.

¹⁰ «Русско-молдавский словарь». М., 1954, стор. 289.

¹¹ «Матеріали...», стор. 83—85.

¹² Там же, стор. 83.

¹³ «Словник української мови», т. III, К., 1972, стор. 587.

¹⁴ «Матеріали...», стор. 70

¹⁵ «Dicționarul limbii române literare contemporane», vol. III, București, 1957, стор. 575—576.

¹⁶ «Матеріали...», стор. 70.

¹⁷ Там же.

¹⁸ Це значення присутнє також у російській мові (пор. *заниматься*) і в польській (пор. *zająć się, зайіпować się* «огнем»), проте в інших слов'янських мовах така семантика у нащадків *заятися* начебто не засвідчена.

¹⁹ И. И. Срезневский. Материалы для словаря древнерусского языка, т. I, СПб, 1893, стовп. 915.

se aprinde²⁰, молд. а се апринде²¹, аромун. мі аргинду²² «загорятися». Таке значення засвідчене у «родичів» цього слова в інших романських мовах, пор. фр. prendre «розгорятися»²³, італ. arrendere «розгорятися»²⁴, ісп. prender fuego «підпалювати», в неперехідному значенні — «перекидатися (про вогонь)»²⁵. Належало воно ще народній латині, оскільки знаходимо його в творах єпископа Григорія Турського (VI ст. н. е.)²⁶, а пізніше — у давніх французьких та італійських текстах²⁷.

Основне значення слов'янського дієслова *з а я т и* було «взяти», «захопити»²⁸, воно ж значилося і у східнороманських нащадків лат. apprehendere. На основі ідентифікації цих значень білінгами і під впливом складнішої семантичної структури романського слова ускладнило свій план змісту й слов'янське слово. Але на цьому справа не закінчилася. Пізніше в українських говірках значення «загорітися, спалахнути» здобули й інші дієслова, які перебували у синонімічних стосунках з дієсловами, що означали «захопити, піймати». Так, у буковинських говірках подібне значення з'являється у дієслова *злапатися*: *Солома дуже суха, що хата злапаласа вмиць. Уважай, бо бизина злапнєса*²⁹.

У гуцульських говорах Закарпаття прислівник *твердо* набув значення «дуже»: *твердо ня убиу* «дуже мене вдарив», *твердо далеко* «дуже далеко»³⁰. Така зміна значення теж пояснюється семантичним впливом північних східнороманських говірок, в яких *tare* означає не тільки «твердо», а й «дуже». Взагалі, значення «твердий» у нащадків латинського *talis* зазначається слов'янському впливові.

Семантична історія цього слова така: у латинській мові *talīs* означало «такий», слово внаслідок ротацізму *l > r* здобуло ще за часів східнороманської мовної спільності форму *tare*, змінивши водночас і своє значення — «міцний, сильний». Л. Шейніану, а за ним і Х. Тіктің, вважали, що ця семантична еволюція завдячується емпатичному вживанню *talīs* у словосполученнях типу *talīs vir* «такий чоловік»³¹.

²⁰ «Mic dicționar...», стор. 48.

²¹ «Молдавско-русский словарь», стор. 46.

²² T. Parahagi. Dicționarul dialectului aromân general și etimologic, 1963, стор. 121.

²³ «Petit Larousse illustré», 1973, стор. 818.

²⁴ «Итальянско-русский словарь», стор. 69.

²⁵ «Испанско-русский словарь». М., 1953, стор. 699.

²⁶ H. Mihăescu. Limba latină în provinciile dunărene ale Imperiului roman, 1960, стор. 186.

²⁷ A. Ciogănescu. Diccionario Etimológico Rumano, I, Universidad de La Laguna, 1958, стор. 31.

²⁸ І. І. Срезневський. Цит. праця, стовп. 960—961.

²⁹ «Матеріали...», стор. 70.

³⁰ И. Верхратский. Знадобы для пізнання угорско-русских говорів. Ч. I. Говори з наголосом движимим. Львів, 1889, стор. 62 і 262.

³¹ L. Șăineanu. Incercare asupra semasiologiei limbii române, București, 1887, стор. 184; H. Tiktiñ. Rumänisch-deutsches Wörterbuch, Bukarest, 1903—1924, стор. 1563.

Югославський романіст П. Скок показав, що семантична зміна в східнороманському *tare* відбулася під впливом слов'янських мов, пор. ст. сл. *акъ* «такий» і «дужий», «міцний»; сербохорв. як. «сильний, міцний», болг. *як* з таким же значенням³². Це пояснення підтримав О. Денсушану³³. Ідентичність цього значення в східнороманських та південнослов'янських мовах підтверджується й похідними, так, слова, які позначають міцність спиртних напоїв — рум. *tărie*, молд. *tэрие*, сербохорв. *јачина* — утворені на одні зразок.

У східнороманських мовах прикметник *tare*, здобувши значення «міцний», вступив у антонімічні стосунки з прикметником *моале* «м'який», додавши таким чином до свого змісту і значення «твердий». Отже, пара *tare* — *моале* відповідала парі *твердий* — *м'який*. Та в східнороманських мовах майже кожний прикметник може бути переведений шляхом конверсії до категорії прислівника. Тому *tare* в східнороманських мовах означає ще й 1) «міцно, сильно», 2) «сильно, дуже», 3) «голосно», 4) «швидко». Значення «сильно, дуже» дозволило використовувати цей прислівник у граматичній функції — як синонім слова *фоарте* «дуже» — для утворення найвищого ступеня прикметників і прислівників. Пор. молд. *tare фрумос* «дуже гарний» (і «дуже гарно»), *tare бине* «дуже добре». Саме це значення й було скальковане прислівником *твердо* у згаданих вище українських говірках. Цікаво, що аналогічний вплив румунська мова здійснила на болгарську, в якій *твърде* означає «дуже», пор. *твърде добре* «дуже добре», *твърде много* «дуже багато», *твърде богат* «дуже багатий»³⁴.

Давньоруське дієслово *робити* (пор. ст. сл. *рабити*) означало тільки «поневолювати, перетворити на раба» та ще «робити, працювати»³⁵. У буковинських говірках української мови це дієслово збагатилося значенням «народити», пор.: *Білоголова цього року зробила ягничку й баранчика. Оксана Питрова першого хлопця зробила у сімнадцять років*³⁶. Це значення, безперечно, завдячується семантичному впливові молдавських говірок, в яких дієслово *а фаче* «робити» має ще й значення «родити, плодити»: *а фаче ун копил* «народити дитину», *а фаче пуй* «плодитися (про тварин)», *де кынд мама м'а фэкут* «відколи мене мати народила»³⁷. Це значення успадковане східнороманськими мовами від латини, де *facere* могло використовуватися у сполученнях типу *facere subolem*.

І в цьому випадку синонімічні слова теж захоплюються се-

³² «Archiv für slavische Philologie», т. 37, стор. 87.

³³ «Graï și suflet», т. 2 (1925—1926), стор. 324.

³⁴ Пор.: С. Чукалов. Българско-руски речник. София, 1960, стор. 1073.

³⁵ И. И. Срезневский. Материалы для словаря древнерусского языка, т. 3, СПб., 1903, стовп. 125.

³⁶ «Матеріали...», стор. 78.

³⁷ «Молдавско-русский словарь», стор. 679.

мантичним впливом, у карпатських гуцулів можна зустріти вислів *чинити діти* «народжувати дітей», в якому дієслово *чинити* так само ускладнює свою семантичну структуру під впливом плану змісту молд. *a face*.

У одній з попередніх праць ми звернули увагу на явище, яке назвали «негативним» семантичним запозиченням³⁸. Йдеться про випадки втрати тієї чи іншої семантичної різниці (наприклад, втрата розрізень типу фр. *main — bras* або *pied — jambe* у східнороманських мовах) під впливом нерозмежовування відповідних понять однослівними лексемами в мові, яка впливає на іншу. Було вказано на випадки «негативного» семантичного впливу з боку слов'янських мов на східнороманські мови. Треба сказати, що аналогічний «негативний» семантичний вплив здійснили й східнороманські мови на окремі говірки слов'янських мов.

Так, у слов'янських мовах послідовно розрізнялися поняття «свекор — тєсть» і «свєкруха — тєща»³⁹. У латинській мові батьки чоловіка і його дружини називалися однаково *socii* на відміну від рідних батьків — *parentes*: батько чоловіка був для його дружини так само, як батько дружини для чоловіка *socer*, а мати чоловіка була для дружини так само, як мати дружини для чоловіка — *socrus*.

Це становище було успадковане східнороманськими мовами, де рум. *sociu*, молд. *сокру*, аром. *sociu* — це і «свекор», і «тєсть», а рум. *soacra*, молд. *соакрэ*, аром., *soacra* — це і «свєкруха», і «тєща». Щоправда, внаслідок природної потреби розрізняти батьків жениха і батьків нареченої та під впливом розрізнення цих понять у контактних слов'янських мовах у дакороманських говірках існують словосполучення *сокру марє* «свекор» і *сокру мик* «тєсть», *соакрэ марє* «свєкруха» і *соакрэ микэ* «тєща»⁴⁰.

Але під впливом однойменності «свєкоря» і «тєстя», відповідно, «свєкрухи» і «тєщі» в східнороманських мовах окремі українські говірки, які зазнали східнороманського мовного впливу, перестають розрізняти вказані вище поняття. Так, у Рахівському районі Закарпатської області в окремих населених пунктах і «свєкруха», і «тєща» називаються однаково: *тєща*. У тих же населених пунктах «свєкор» називається словом *тєсть*⁴¹. Змінування назв «свєкра» і «тєстя», відповідно, «свєкрухи» і «тєщі»

³⁸ С. В. Семчинський. Про «негативні» семантичні запозичення. — У зб. «Іноземна філологія». Вип. 31, 1973, стор. 121 і наст.

³⁹ О. Н. Трубачев. История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя. М., 1959, стор. 118—128; Див. також: А. А. Бурячок. Назви спорідненості і свояцтва в українській мові. К., 1961.

⁴⁰ Пор.: V. Scurtu. Termenii de înrudire în limba română. București, 1966, стор. 201—203.

⁴¹ Й. О. Дзендзелівський. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР (лексика), Ч. 2, Ужгород, 1960, карти № 150—152.

спостерігається і в деяких селах Свалявського району Закарпатської області.

Однак названі поняття не диференціюються й на більшій частині території Закарпатської області, їх обіймають однослівні терміни *старий*, *стара*. Якщо в Рахівському районі це «негативне» семантичне запозичення завдячується східнороманському впливові, то на решті території Закарпаття треба взяти до уваги й угорський лінгвістичний вплив. В угорській мові *após* означає і «свекор», і «тесть» (пор. *apó* «дід, батько, старий»), а *anyós* — і «свекруха», і «теща» (пор. *anyó* «баба, мати, стара»). До речі, у Трансільванії рум. *bitân* «старий» так само вживається для позначення батька (відповідно, матері) ⁴².

Розміри статті не дозволяють розгорнути далі цю низку прикладів. Проте і сказаного досить для того, щоб зрозуміти, що слов'яно-східнороманські мовні контакти — це складний процес мовної взаємодії, в якому зазнавали і зазнають впливів і східнороманські, і слов'янські говірки. Очевидно, аналогічні семантичні впливи східнороманських говірок можна відшукати і в інших слов'янських мовах (а не лише в українській), з якими вони контактували. В етимологічних словниках слов'янських мов при розгляді семантики того чи іншого слова можна буде вказувати, що на семантичній структурі такого слова відбилися й зовнішньомовні впливи.

⁴² V. Scurtu. Цит. праця, стор. 9

Доц. В. В. МОРЕНЕЦЬ
(Київський університет)

МОВНОСТИЛІСТИЧНІ ОЗНАКИ ЖАНРУ І ТВОРЧА САМОБУТНІСТЬ ПИСЬМЕННИКА

Із розвитком новели у вітчизняному літературознавстві поста-ло питання про її жанрові та стильові ознаки. На компактність матеріалу й композиційну стрункість новели звертали увагу ще В. Г. Беліуський і І. Я. Франко. Радянські літературознавці ознаки жанру вбачають у насиченості матеріалу, композиційній довершеності, однопроблемності, одновершинності, яскравому лаконізмі. У цьому відношенні новела протиставляється оповіданню, повісті, роману¹, простежуються фабульні новели («одномоментні», «полімоментні») й безфабульні, або безподійні. Висувається закон «зосереджуючої миті», вводиться поняття «епіцентру настрою й думки» в новелах різного змісту, «закон стилю», «художній закон співвідношення елементів художнього стилю»². Типологія новели пов'язується із загальними стильовими течіями (реалістично-аналітичною, гумористичною й реалістично-романтичною) та індивідуальними особливостями творчого стилю письменників, які потребують ще спеціального дослідження, передусім у галузі композиції й мови³.

Таким чином, максимально напружений, ущільнений й суворо організований зміст (текст), де все знаходить підпорядкування й ідейно-образну мотивацію, складає специфіку новели. Саме тому новела втрачає зайву в даному разі описовість і докладність у змалюванні подій, явищ природи, людської зовнішності, різного роду обставин, притаманну етнографічно-побутовим оповіданням Г. Квітки-Основ'яненка, соціально-побутовим творам І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, І. Франка тощо. Особливістю новели кінця ХІХ — початку ХХ ст. є, за визначенням І. Франка,

¹ Див.: «Розвиток української радянської новели. Тези доповідей до Міжвузівської наукової конференції, травень 1966». Ужгородський державний університет, 1966.

² Василь Фащенко. Новела і новелісти. К., «Рад. письменник», 1968; Василь Фащенко. Із студій про новелу. К., «Рад. письменник», 1971.

³ Там же.

«...звичайно внутрішні душевні конфлікти та катастрофи»⁴. Все це накладає певний відбиток і на мовну організацію тексту. Тому, на наш погляд, гут треба мати на увазі не лише літературознавчі, а й мовностилістичні ознаки жанру, хоча вони й проявляються самобутньо, оригінально, часом неповторно у мовній практиці окремих митців. «Жанр новели,— відзначає В. Фашенко,— як і всі інші, змінний, рухливий. Кожна доба, кожен талант вносять в нього своє. Але завжди залишається у співвідношеннях структурних елементів щось загальне, тривке...»⁵.

Зв'язки між жанром і стилем письменника надзвичайно складні й рухливі. Але безсумнівним є той факт, що стиль письменника, зумовлений його ідейно-художнім світоглядом, творчою самобутністю, матеріалом, пов'язаний, крім того, певним чином ще й з методом та жанром⁶.

Творчість Василя Стефаника — надзвичайне явище в українській літературі кінця ХІХ — початку ХХ ст. Розвиток, якого досяг малий жанр соціально-психологічної новели у творчості В. Стефаника, якнайкраще відповідав новим творчим шуканням і передовим віянням того часу⁷. Саме модернізована, коротка й разюча новела соціально-психологічного змісту здобуває серед інших жанрів особливої ваги й популярності в кінці ХІХ і на початку ХХ ст. Її впливи позначаються й на інших жанрах. Це пояснюється, певно, тим, що у новелі криються невичерпні ідейно-творчі можливості, здатні задовольнити багатьох, різних щодо творчої обдарованості митців. При всій різнобарвності творчих почерків українських новелістів, що стають відомими в кінці ХІХ — і на початку ХХ ст. (О. Кобилянської, В. Стефаника, Леся Мартовича, Марка Черемшини, М. Коцюбинського, А. Тесленка, С. Васильченка та інших), новела здобуває ряд загальних, виразних у жанровому відношенні рис. Найголовнішими з них, на думку В. М. Лесина⁸, є глибокий психологізм, багатогранний духовний і емоційний світ героїв, у якому знаходять своєрідне відображення соціальні насамперед, а також відповідно й побутові конфлікти та суперечності. Психологія персонажа, його внутрішній духовний світ стає тим фокусом, який єднає зміст і форму соціально-психологічної новели в одне, міцно спаяне ціле. На перше місце виступає людина, тип, характер, вдача, настрої. Все останнє постає в світлі цього і через це. «Я,— писав Стефаник,—

⁴ І. Франко. З останніх десятиліть ХІХ в.— «Літературно-науковий вісник», кн. ІХ, 1901, стор. 130.

⁵ Василь Фашенко, Новела і новелісти, стор. 21.

⁶ Див. також: А. И. Соколов. Теория стиля. М., «Искусство», 1968, стор. 130.

⁷ «Усюди,— писав І. Франко,— автори силкувалися проникнути вглуб людини, оцінити ситуацію, в якій вона живе, зрозуміти мотиви її поступування» (І. Франко. З останніх десятиліть ХІХ в., стор. 56).

⁸ Див.: В. М. Лесин. Василь Стефаник і українська проза кінця ХІХ ст. Чернівці, 1965, стор. 14—18.

не спускав з очей двох причин, котрі формують кожду людину, а се самого чоловіка яко характер і тип его, і друге — впливи з-поза него, так звані обставини»⁹.

Психологічна характеристика образів зумовила: концентрацію думок і почуттів, особливу роль діалогів та монологів (внутрішньої мови героїв), порушення часової послідовності подій, вагу окремих деталей, виразний лаконізм, перевагу драматургічних елементів у творі, глибокий у ряді випадків змістовий та емоційний підтекст, алегоричність або ж символічність мови, своєрідність тропів тощо.

Василь Стефаник увійшов у літературу відразу як незвичайний і сильний майстер художнього слова, із своїм голосом, особливою реалістичною манерою письма, хоч цьому і передували тривалі внутрішні творчі пошуки. «Психологічні... новели письменника,— зауважує В. М. Лесин,— явнище наскрізь новаторське в українській літературі — цілком перебувають у площині реалізму і змістом, і формою»¹⁰.

Реалістична манера його письма відзначається надзвичайною глибиною почуттів, задушевністю, ліризмом, драматизмом, що знаходить неповторний вияв у «безсторонній» начебто авторській розповіді. Разом з тим, працюючи над своїми творами, письменник вкладав в них стільки власного жалю, болю і смутку, особистих переживань, що вони набували особливої, вражаючої сили впливу на читача. І у творах про рекручину, і в творах про зубожіння селянських мас, про еміграцію, і у творах про сімейні конфлікти внаслідок тяжких умов життя — скрізь Василь Стефаник умів знайти «фокус», психологічний і емоційний центр, підкорити йому сюжет, композицію, мовностилістичні прийоми, словесні барви, перетворити новелу у згусток почуття, настрою. Характерною особливістю новел В. Стефаника є міцний внутрішній (логічний і психологічний) зв'язок частин. Цьому сприяє й композиція твору, що якнайкраще відповідає авторському задумові, мистецьким завданням письменника. Приєднуємось до думки В. Фащенко про те, що композиція є однією з найбільш істотних ознак жанру. Саме композиція організує матеріал і підпорядковує його певним ідейно-художнім настановам автора, збирає у «фокус», виявляє обраний письменником «промінь зору»¹¹. Розповідь у В. Стефаника здебільшого починається з найбільш напруженого, драматичного моменту, епізоду, конфлікту, що відразу ж створює особливу емоційну атмосферу. Так, наприклад, новела «Новина» починається різючим авторським повідомленням: «У селі сталася новина, що Гриць Летючий утопив у ріці

⁹ В. Стефаник. Повне зібрання творів в трьох томах, т. III, К., 1954, стор. 67.

¹⁰ В. М. Лесин. Василь Стефаник і українська проза кінця XIX ст. Чернівці, 1965, стор. 61.

¹¹ Див.: Васи́ль Фащенко. Із студій про новелу.

свою дівчинку. Він хотів утопити і старшу, але випросилася»¹². Новела «Палій» розпочинається протиставленням двох типів (сільського багатія Андрія Курочки і старого, німецького вже наймита Федора), двох полюсів: «тяжкого й необтесаного» багатства куркуля, «що ніколи не дає ані спокою, ані радості ніякої», та нужденних злиднів, уособлених в образі старого, випрацьованого, обдертого й голодного Федора. Відразу ж постає гострий соціальний конфлікт між цими двома світами. Новела «Стратився» починається із змалювання переживань нещасливого батька, який їде ховати сина, що повісився, не витримавши гіркої військової муштри: «Колія летіла у світи. У кутику на лавці сидів мужик та плакав. Аби його ніхто не бачив, що плаче, то ховав голову у писану тайстру. Сльози падали, як дощ... Твердий такт залізниці гатив у мужицьку душу, як молотом» (36).

Роль основного єднального моменту в новелах В. Стефаніка виконує внутрішній психологічний струмінь, який може мати різний плин: стрімкий, наростаючий, рівний, безнадійно-апатичний, відчайдушний. Зміни в ньому можуть бути поступовими, часом різкими, гострими. Так, наприклад, духовна безвихідь головного героя новели «Новина» виявляється вибухом гніву, протестом: «То їжте мене, а що я вам дам їсти? — говорить він дітям, котрі просять їсти.— Аді, є хліб та й начиняйтеся!... Начинила вас та й лишила на мою голову, бодай її земля викинула!» (93).

Протестом стає народження і здійснення страшного задуму. Процес «визрівання» задуму супроводжується душевними муками, жалем і страхом, журбою і болем. Внутрішній образ Федора («Палій»), психологія його теж вимальовується поступово, але неухильно. Тут простежується наростання відчаю, драматизму — і це є єдиною ланкою, сюжетною, композиційною. Відчайдушне почуття розпуки («Синя книжечка») занепокоїло Антона, котрий спродав усе, що мав, бо ніяк було далі жити («Все йшло йому з рук, а ніщо в руки»), і пропиває гроші перед виходом з села. Цей настрій є панівним. До нього приєднується жаль за рідною домівкою, за своїм селом.

Мовні стилістичні особливості новел В. Стефаніка знаходяться у найтіснішій єдності з жанром, усім ладом стислих і водночас яскравих образків, авторською манерою письма. Перше враження, яке виникає від знайомства із Стефаніковими творами, — це розмовність стилю, реалістичність і безпосередність простої, дещо грубуватої, часом сумовитої, іноді ліричної, але завжди щирої, схвилюваної мови. В цьому вбачаємо відгомін прадавніх зв'язків новели з усним оповіданням, фольклором. У мові новел В. Стефаніка багато діалектизмів (лексичних, фонетичних, граматичних). Особливо багато їх у мові його персонажів.

¹² Василь Стефанік. Вибрані твори. Держвидав художньої літератури, 1949, стор. 93. Далі цитуємо за цим виданням. У дужках вказується сторінка.

Тут є слова на позначення покутського побуту, спорідненості, майнового стану, занять і професій, військові терміни, лексика на позначення грошових одиниць, одиниць виміру тощо. Часто трапляються архаїчні (говіркові) форми займенників, дієслів, своєрідні звороти мови. Серед діалектної лексики та граматичних форм місцевого характеру натрапляємо на запозичення польські, німецькі, румунські, чеські. Все це пояснюється суспільно-історичними умовами життя покутських селян. Розповідна форма новел, розмовність стилю нерідко стає у В. Стефаника засобом надфразної організації тексту. Часом письменник розповідає («Новина», «Катруся», «Кленові листки», «Виводили з села» тощо), часом малює лише якусь картину («Лан», «Синя книжечка», «У корчмі», «Сама саміська», «Портрет»), іноді чергує розповідь із картинами й образами сучасного, булого («Камінний хрест», «Палій»). Велику характеризуючу й організуючу роль виконують у драматизованих образках В. Стефаника діалоги, монологи героїв, пряма й невластива пряма мова, уявні діалоги («Палій», «Катруся», «Синя книжечка», «Камінний хрест», «Злодій», «Портрет», «Май» та ін.). Поєднуючи розповідь із змалюванням яскравих зорових та психологічних картин і образів, письменник використовує прийом марення, спогадів, сну («Палій», «Портрет», «Сон» тощо).

Емоційному виразненню мови героїв, яке набуває особливого значення в новелах В. Стефаника, де переважають принципи драматургічності, сприяють живі розмовні інтонації. В них виявляються найрізноманітніші порухи людської душі, настрої жалю, розпачу, страху тощо. Деякі з них знаходять вираз у окличних та питальних реченнях. Експресія інших вчувається у будові, словопорядку тощо. Емоційна виразність мови новел В. Стефаника підсилюється у ряді випадків еліптичністю, граматичною неповнотою речень, часом, навпаки,— невірніваженим продовженням однорідного ряду, повторами, властивими швидкому, збудженому темпу мови. Таким чином досягається смислова й емоційна конденсація, типова для новели, посилюється драматизм. Недомовленість, притаманна живій збудженій мові, виявляється в неповних реченнях різних типів, у реченнях з однорідними додатками зокрема. Наприклад: «Я в ясла, а ти мене за волосся, та в шию, та буком: а марш, старий псе!» (141). Трапляються одночленні речення великої експресивної сили: «Запалився, чув, що з нього бухає полум'я. Хапався руками за очі... Один страшний крик, надлюдський зойк!» (144). Емоційної та психологічної ваги набуває й лексичний повтор: «Не топить мене, не топить»,— благає старша донька Гриця» (94).

Таким чином, безпосередність розмовного стилю новел В. Стефаника знаходить вираз у характерних для нього різких перепадах ритму, у типовій аритмії збудженого, невірніваженого мовлення. Цьому якнайкраще відповідають прості уривчасті речення, часом неповні, з логічними акцентами на тих чи інших

сміслових центрах, виразні в емоційному відношенні, часом перевантажені швидким переліком, лексичними повторами.

Надзвичайна стислість і водночас об'ємність соціально-психологічної новели зумовили лаконізм і виразність мови, точність і яскравість слів. В. Стефаник майстерно володіє словом. Він ретельно добирає синоніми, що вірно служать його задумові, ідеї твору, відповідають психології героїв. Переляканого Гриця Лютючого («Новина»), якому діти видалися живими мерцями, «аж... піт обсипав». Саме обсипав, раптово, зненацька, як і зненацька думка ця страшна зародилася. Експлуататорові Курочці протистоїть образ доброї, чесної і працьовитої людини, наймита Федора. Ось він доглядає малих паненят, «їх пістуете», а ось «клячить ...у церкві, у тім куті, де жебраки чолами об підлогу гримають. Він гримає ще голосніше» (134). Він любить землю і працю на ній: земля до нього... «співала, словами говорила». Він «тріскав від роботи, від своєї і чужої», «не випускав з рук ціпа цілу зиму, чепіг не викидав цілу весну, а коли й літо». Та сила його зламалася, не стало здоров'я, він терить кривду від багаття, наругу від людей, особисте нещастя, втрачає все і перетворюється на слабу, немічну тілом і духом людину. Знеможений, «Федір (не йшов, а) чалапав до своєї хати...». Його лякають темні привиди ночі, настійний образ вогню (символ помсти), він стає неспокойним, лякливим, змученим. Слабкий, непевний у своїх діях, боязкий, він, маючи намір лягти спати в яслах, де спали панські погоничі й плугатарі, «також засунувся перед воли», зайшов несміливо, боязко.

Для новели, що позначена особливою ідейно-художньою цілеспрямованістю, лаконізмом і філігранністю форми, не властиві широкі, деталізовані описи. В. Стефаник також уникає розгорнутих портретних характеристик, тривалих роздумів, широких пейзажних картин. Скупі художні фарби, окремі портретні та пейзажні деталі, що їх заступають, служать емоційним супроводом, ліричним чи драматичним, відтворюють внутрішній психологічний стан героя. Замість портрета бачимо очі, колір обличчя, волосся, руки, поставу, голову. Названі портретні деталі освітлюють змальований образ з якогось певного боку, фіксують враження, надають образу виразних, характерних у кожному конкретному випадку рис, роблять його живим, відчутним. Ці риси, що постали внаслідок підкресленого й виділеного письменником враження, продовжують і збагачують майстерно виписаний психологічний образ. Так, наприклад, у новелі «Новина» є лише одна портретна деталь — це очі голодних, змарнілих дітей та натяк на страшну худобу: «Дівчата не слухали татової бесіди, бо таке було щоднини і щогодини, і вони привикли. Іли хліб на печі, і дивитися на них було страшно і жаль. Бог знає, як ті дрібонькі кісточки держалися вкупі? Лишень четверо чорних очей, що були живі і що мали вагу. Здавалося, що ті очі важили би так, як олово, а решта тіла, якби не очі, то полетіла б з вітром, як

пир'я» (93—94). Зовнішньою рисою Федора («Палій») є теж очі, які в момент крайнього психічного напруження «горіли, як грань...» (144). У хворої Катрусі («Катруся») — сині очі, сині нігті, сухі руки: «Катруся лежала нерухомо. Водила сухенькою рукою по лиці. Сині нігті були, як її сині очі, і здавалось, що по лиці вандрує багато синіх очей, дивних, блискучих. Всіма тими очима Катруся гляділа на маму і потакувала на її жалібну мову» (79). Іван Дідух («Кам'яний хрест») — зігнутий у поясі, із довгим сивим волоссям, добрими сивими очима. Змарніла конаюча мати («Кленові листки») має жовте обличчя, великі блискучі очі, чорне нечесане волосся, сухі губи, тихий дрижачий голос.

Засобом психологічної характеристики образів стають у В. Стефаніка й поодинокі пейзажні картини. Так, наприклад, Федору («Палій»), котрий ішов з села, маючи шістнадцять років і світлі надії, світ здавався добрим, привітним і щедрим. Таким був і день. «Такої ясної днини, такого веселого сонця він ніколи вже не бачив. Воно пестило зелені трави, сині ліси і білі потоки» (134). Вогненною, кривавою стала для нього ніч, коли палало підпалене ним збіжжя багатія Курочки.

«Звізди падали на землю, ліс скаменів, а десь з-під землі добувалися скажені голоси і зараз пропадали» (144). Настрій приреченості, важкої неминучості людей, які виряджають рекрута на військову службу або, може, й смерть («Виводили з села»), відтворює пригнічуюча картина заходу сонця: «Над заходом червона хмара закам'єніла. Довкола неї зоря обкинула свої біляві пасма і подобала та хмара на закривавлену голову якогось святого. На подвір'ї стояла гурма людей. Від заходу било на них світло, як від червоного каменя — тверде і сталє...» (34). Смерть старого Леся («Скін») супроводжується завмиранням життя в природі, настанням осені, зловісними образами чорного вороння: «Як глуха осінь настала, як з лісу все листя опало, як чорні ворони поле вкрили, то до старого Леся прийшла смерть» (116). Нужденна, безупинна праця на чужому полі, що висотує всі сили й не дає заробітку, нескінченність цієї важкої, часом непосильної праці постає в образі довгого й непривітного, навіть жорстокого, як здається людям, лану («Лан»). «Довгий такий та широкий дуже, що оком зіздріти не можна. Пливе у вітрі, а сонце потопає. Людські ниви заливає, як широкий, довгий невід. Вилить нивки, як дрібоньку рибу. Отой лан» (115).

«Образне світіння тексту, — як слушно зауважує В. Днепров, — дозволяє побачити в його глибині загальну ідею, що рухається. Малі образи, які з несподіваного боку показують нам часткові явища, мають разом з тим специфічну виразність передавати головний смисл, тон і колорит світогляду митця. Це і є стиль»¹³.

¹³ В. Днепров. Многообразие стилей в реалистическом искусстве. — «Вопросы эстетики», Институт истории искусства АН СРСР, М., 1960, стор. 106.

В. Стефаник не падуживає епітетами, метафорами, порівняннями. Вони трапляються досить рідко і майже завжди, як перекоцуюемось, мають глибокий психологічний зміст, освітлюють образ зсередини, виявляють особливості сприйняття дійсності героєм у той чи інший момент його душевного стану (в спокої, в стані хворобливого збудження, розпуки, жалю, болю, тривоги, страху тощо). Для лаконічного стилю соціально-психологічної новели драматизованого типу це було характерним, як загалом характерно і для розмовної мови народу. Типовою рисою творчості В. Стефаника є потужний емоційний струмінь, високий лірико-драматичний реєстр. Конденсація думки й почуття, глибина і сила емоцій, що заповнили автора «кривавих образків» і так вражають кожного, хто читає його новели, виявляється у максимально насиченому психологічному підтексті, широкому лірико-драматичному фоні. Скупа, наче виважена, епічність у поєднанні із засобами драматургічного зображення, сумовитий ліризм, драматизм, глибоке психологічне вмотивування дій, вчинків і мови героїв, зумисна «безсторонність» авторської розповіді, жива, природня, вражаюча своїм змістом та емоційним наповненням мова,— ось ознаки індивідуального стилю Василя Стефаника, зумовленого як жанром, так і особливостями художнього світобачення митця.

Ст. викл. О. Є. ПИВОВАРОВ
(Київський університет)

ВИКОРИСТАННЯ НЕПОВНИХ РЕЧЕНЬ ЯК ЗАСІБ ОРГАНІЗАЦІЇ НАДФРАЗНИХ ЄДНОСТЕЙ У ХУДОЖНІЙ ПРОЗІ М. КОЦЮБИНСЬКОГО

Однією з своєрідних рис індивідуального стилю М. Коцюбинського є широке застосування неповних речень. Вражає майстерність, з якою використовує письменник яскраву розмаїтість неповних речень як при передачі діалогів, так і в монологічному мовленні. Причому, впадає в око, що питома вага їх неоднакова в окремих періодах творчості: частота вживання, художність, влучність застосування неповних речень зростає разом із вдосконаленням творчої майстерності письменника. Так, у ранніх творах неповні речення служать в основному лише засобом організації діалогів («Андрій Соловійко, або вченіє світ, а невченіє тьма», «21-го грудня, на введеніє», «Харитя», «Ялинка», «П'ятизлотник» та ін.). У творах, написаних зрілим майстром, поширеніші неповні речення з неназваним підметом, а також інші структурні їх типи, зокрема парцельовані.

Уміло використовує М. Коцюбинський різні типи неповних речень і для організації надфразних єдностей. Це, в першу чергу, стосується контекстуальних відносно неповних речень¹.

Більшість контекстуальних відносно неповних речень становлять сполуки з неназваним підметом. Саме такі речення часто зустрічаються у творах М. Коцюбинського та інших письменників кінця ХІХ — початку ХХ ст., на що уже звертали увагу дослідники².

Підмет, виражений у першому реченні, може не повторюватися у наступних реченнях тоді, коли він продовжує синтаксичну функцію — функцію підмета цих наступних речень³: Таке неназивання підмета не допускається у науковому й діловому стилях і, навпаки, знаходить широке застосування у мові художньої літератури, зокрема в авторській розповіді.

В авторській мові опускання підмета спостерігається у тих випадках, коли наступні речення безпосередньо продовжують попереднє, тобто являють собою однорідну з попередньою розповідь про названий у першому реченні підмет. Присудки таких речень мають однакову граматичну форму. Розділяє їх у вимові більша (ніж при однорідних членах речення) пауза.

Не повторюється підмет також і для того, щоб, незважаючи на наявну паузу, не зовсім відокремити наступне речення від попереднього і тим самим «створити враження продовження повідомлення після паузи шляхом додавання нових висловлювань про той же предмет мовлення, що виражається у приєднанні нових присудків до того ж підмета і чим досягається враження процесу, що розвивається»⁴.

Аналіз художньої прози М. Коцюбинського переконує в тому, що письменник цілком свідомо опускає підмети речень, не замінюючи їх навіть займенниками. Таке неназивання підмета у наступних реченнях обумовлюється, звичайно, не лише тим, що він відомий з попереднього речення. Підмет опускається для того, щоб акцентувати увагу читача на присудках, виділених разом з залежними від них словами у самостійні речення.

¹ Див.: И. А. Попова. Неполные предложения в современном русском языке.— У кн.: «Труды Института языкознания», т. 2, М., 1953, стор. 37 і далі; П. В. Кобзев. Неполные предложения присоединительного типа в современном русском литературном языке. Автореферат кандидатской диссертации. Ленинград, 1966, стор. 8.

² В. І. Масальський. Із спостережень над синтаксисом М. М. Коцюбинського.— У зб.: «Художнє слово М. Коцюбинського і його переклади на слов'янські мови», Вид-во КДУ, 1968, стор. 50—51.

³ Див.: И. А. Фигуровский. Синтаксис целого текста и ученические письменные работы. М., «Учпедгиз», 1961, стор. 44; І. Г. Череди́нченко. Контекстуальні зв'язки між реченнями в сучасній українській мові.— У зб.: «Проблеми синтаксису», Вид-во Львівського університету, 1963, стор. 37.

⁴ И. А. Попова. Неполные предложения в современном русском языке, стор. 43.

Неназивання підмета у приєднаних реченнях є ефективним засобом організації надфразних єдностей. Не маючи словесно вираженого підмета, неповні речення тяжіють і за змістом, і за граматичною формою до речення з наявним підметом, яке міститься на початку надфразної єдності і становить собою синтаксично організуючий зачин — семантико-синтаксичний центр сполуки. Наступні речення залежать від першого як семантично, так і синтаксично. Без зачину така складна побудова існувати не може. Яскраво виражений ретроспективний зв'язок забезпечує міцну спаяність її компонентів. Надфразні єдності, створені з неповних (безпідметових) речень, характеризуються чіткістю і постійністю складу, структурною цільністю і закінченістю⁵.

У контекстах — авторських розповідях — М. Коцюбинський порівняно часто створює надфразні єдності шляхом приєднання до речення з раз названим підметом ряду контекстуальних відносно неповних речень. Використання надфразних єдностей, створених внаслідок опускання, неназивання підмета у приєднаних компонентах, дає можливість письменникові забезпечити стислість, динамізм, емоційне напруження розповіді⁶: «Іван гнав тепер вниз, без тями, наослід, рвав зрадливі обійми ожин, ламав сухі гіллячки, *котився* по слизьких мхах і з жахом чув, що за ним щось женеться. Нарешті вляв. Скільки *лежав*, не пам'ятає» (III, 144)⁷; «Великий жаль вхопив Івана за серце. Зразу його тягло скочити з скелі у крутіж: «На, жери і мене!» Але потому шемлячий тусок погнав його в гори, далі од річки. *Затуляв* уха, щоб не чути зрадливого шуму, що прийняв в себе останнє дихання його Марічки. *Блукав* по лісі, поміж камінням, в заламах, як ведмідь, що зализує рани, і навіть голод не міг прогнати його в село. *Знаходив* ожини, гогози, *пив* воду з потоків і тим *живився*. Потому *щез...*» (III, 167—168).

Неназивання підмета в групі речень, що становлять синтаксичне ціле, використовується М. Коцюбинським як своєрідний стилістичний прийом.

У розповідних контекстах опускання підмета приєднаних речень спричинюється до зосередження уваги читача саме на зміні дій, які виконуються особою, названою лише в першому реченні єдності. Опускання підмета збільшує також смислову вагомість присудків приєднаних речень, робить кожного з них основним семантичним центром речення.

⁵ Пор.: Г. Я. Солганик. О способах объединения самостоятельных предложений в прозаические строфы (сложные синтаксические целые) на материале современной публицистики. Автореферат кандидатской диссертации. М., 1966.

⁶ Пор.: «Грамматичні та стилістичні студії з української і російської мов». К., «Наукова думка», стор. 62—63.

⁷ Тут і далі цитуємо за виданням: М. Коцюбинський. Твори в шести томах. К., Вид-во АН УРСР, 1961. Том і сторінка вказуються в дужках.

При читанні тексту, організованого в такий спосіб, основна увага звертається на дію, виконувану підметом, а не на сам підмет.

Повторне ж вживання підмета (навіть вираженого займенником) посилює автосемантию кожного речення, поширює його, чим зменшується напруженість розповіді, сила емоційного впливу на читача.

Аналогічні структури часто зустрічаються у Панаса Мирного, В. Стефаніка, І. Франка та ін.⁸

У контекстах, що становлять собою розповідь від першої особи і де підмети речень виражаються особовим займенником я (зрідка ми), М. Коцюбинський вдається також до організації надфразних єдностей з контекстуальних відносно неповних речень.

Опускання підметів речень, за слухним зауваженням О. М. Пешковського, надає мовленню енергійності, швидкості й схвильованості. У багатьох випадках вводити займенники я, ти, ми, ви буває навіть зайвим: вони роблять мовлення більш в'ялим, розрідженим, спокійним, але нічим не яснішим⁹.

Наведемо приклад: «Я уже *знав*, що має дочку — любиму дочку, а ще більше любить театр. *Знав* його звичку гладити бороду і другу звичку — ховати за спину кулак. *Знав*, врешті, коли він їсть, лягає спати, встає, *знав*, що було треба і навіть зайве...

⁸ Пор., наприклад: Панас Мирний (П. Я. Рудченко). Зібрання творів у семи томах. К., «Наукова думка», 1968, т. 2, стор. 36—37; Василь Стефанік. Повне зібрання творів у трьох томах. К., Вид-во АН УРСР, 1949, стор. 38.

Такі конструкції іноді називають парцельованими однорідними присудками. Див., наприклад: Ю. В. Ванников. Предложение и фраза как соотносительные единицы языка и речи.— У кн.: Ю. В. Ванников, Т. Р. Котляр. Вопросы строения предложения. Саратов, 1960; Ю. В. Ванников. Речевая парцелляция предложений с однородными сказуемыми; «Существует ли присоединительная связь предложений?»— У кн.: «Труды Университета дружбы народов им. Патриса Лумумбы», т. 8. «Литературоведение и языкознание», вып. 2, М., 1965; «Синтаксические особенности русской речи (явление парцелляции)». М., 1969 та ін.

Однак, якщо і прийняти розуміння так званих парцельованих одиниць як відрваних частин від інших одиниць (попередніх речень), то і воно не заперечує того факту, що цей «парцельований» елемент (присудок, можливо, з залежними словами) є виразником окремо функціонуючої комунікативної одиниці, яка в структурному і смисловому відношенні виступає як неповне речення контекстуального плану.

Важить також і те, що сам факт «відриву» («парцелляції») цього мовного елемента від попередньої комунікативної одиниці, в складі якої він нібито мав функціонувати як структурний компонент, навряд чи може знайти переконливу аргументацію.

Більше є підстав твердити, що в даному випадку маємо справу із звичайним контекстуальним неповним реченням, підмет якого не називається з стилістичних чи інших міркувань.

⁹ А. М. Пешковський. Русский синтаксис в научном освещении. М., Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1956, стор. 184—185.

Самого не бачив, одначе театр мене зацікавив. Спнявся перед стовбами, читав афіші і старався вгадати, чим звабити може Фіфі, яка з себе Сесіль і котра з них краща. Був навіть в театрі, бачив Фіфі, бачив Сесіль — його не було.

І знов блукав. Самотній, сірий і невідомий, немов далека і бліда тінь...» (II, 232—233).

До організації надфразних єдностей шляхом неназвання підмета, вираженого особовим займенником першої особи однини, вдаються також інші письменники — сучасники М. Коцюбинського¹⁰.

Проте М. Коцюбинський не обмежувався лише використанням неповних речень з неназваним підметом, як це мало місце у творах Панаса Мирного, І. Франка, В. Стефаника та ін. Він широко вводить у мовну тканину творів надфразні єдності, компонентами яких є неповні речення різної структури, в тому числі парцельовані¹¹.

Парцельовані конструкції деталізують повідомлення і разом з тим роблять його доступнішим для своєрідного «огляду», «охоплення». Внаслідок цього посилюється дієвість повідомлення, зростає інформативність. Особливо впливовим при цьому є ефект невимушеності, який досягається парцеляцією внаслідок імітації невимушеності розмовної мови з характерною для неї своєрідною синтаксичною та інтонаційною організацією.

До парцеляції М. Коцюбинський вдається не тільки для того, щоб підсилити означальні елементи.

«З допомогою неповних, обірваних речень він часто створює цілі психологічні, експресивні картини, досягаючи розкриття глибин чуттєвої сфери, багатства інтонацій; обірваними реченнями письменник передає схвильоване, «пульсуюче» мовлення¹².

Використанням надфразних єдностей, організованих з різноструктурних типів неповних речень, оформляються, як правило,

¹⁰ Див., наприклад: Іван Франко. Твори в двадцяти томах. К., ДВХЛ, 1955, т. I, стор. 54.

¹¹ Такі конструкції дослідники називають по-різному: С. Е. Крючков. О присоединительных связях в современном русском языке.— У зб.: «Вопросы синтаксиса современного русского языка». М., Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1950, стор. 404; Н. Ю. Шведова. К вопросу об общенародном и индивидуальном в языке писателя.— «Вопросы языкознания», 1952, № 2, стор. 115; П. С. Дудик. Видільні речення в сучасній українській літературній мові.— «Українська мова в школі», 1955, № 6, стор. 12; Д. Г. Кроть. Граматико-стилістична характеристика відокремлених означень у мові М. Коцюбинського.— У зб.: «У майстерні художнього слова». К., 1965, стор. 141 і далі; Морфология и синтаксис современного русского литературного языка. М., «Наука», 1968, стор. 277 і далі; В. А. Шитов. Придаточные конструкции в роли самостоятельных синтаксических единиц.— «Русский язык в школе», 1968, № 2, стор. 91—93; Е. А. Иванчикова. Лексический повтор как экспрессивный прием синтаксического распространения.— У зб.: «Мысли о современном русском языке». М., «Просвещение», 1969, стор. 133 та ін.

¹² І. К. Білодід. Курс історії української літературної мови. К., «Радянська школа», 1956, стор. 41.

зображення найбільш драматично напружених переживань, нервового збудження, стану підвищеної афектації персонажів.

У цьому плані характерне змалювання психічного стану «друга народу» — адвоката Чубинського («Сміх»), який у момент надзвичайного душевного напруження «прозрів», «побачив те, біля чого проходив, як той сліпий»¹³: «...Чубинському зробилось душно. Він увесь тремтів. Зробив кілька кроків услід Варварі і став... Щось неможливе... незрозуміле... Якийсь кошмар.

Побіг до кухні й одчинив двері.

Там було ясно.

Побачив Варвару. Стояла біля стола зігнута, зів'яла, спокійна і щось стирала.

— Вар...

Хтів говорити і не міг.

Лише дивився. Великими очима, наляканими, гострими і незвичайно видющими. Обіймав ними цілу картину й найменші дрібниці. Побачив те, біля чого щодня проходив, як той сліпий. Ті босі ноги, холодні, червоні, брудні й порепані... як у тварини. Дранку на плечах, що не давала тепла. Землистий колір обличчя... синці під очима... То ми все з'їли разом з обідом... Синій чад у кухні, тверду лаву, на якій спала... поміж помий, бруду й чаду... ледве прикриту... Як у берлозі... Як та тварина... Зламану силу, що йшла на других... Сумне, каламутне життя, вік у ярмі... Вік без просвітку, вік без надії... робота... робота... робота... і все для других... для других... для других... щоб їм було добре... їм, тільки їм... А він хотів ще од неї приязні!..

Не міг говорити. Пощо? Все таке ясне і просте.

Вибіг із кухні назад в столову» [II, 218—219].

Подібну організацію має також надфразна єдність, у якій надто стисло, але яскраво розкривається нужденне, тяжке життя родини Воликів: «...Іх троє — а всім судилась однакова доля. Холод, і голод, і безнадія. Днями сиділи в нетопленій хаті і не варили страви. Світили ненависним оком, кусались кривавим словом. Як звірі. Щоб не замерзнуть, Андрій нишком по ночах рубав по шляху верби або розбирав стріху в сусідніх порожніх будинках! Якби не совість — крав би. Потому залізла колька у груди, вчепився кашель. Печінки вивертало, по ночах ніхто спати не міг. Навкруги порожньо, сумно. Гафійка ходить, немов черниця. Мовчить, нічого не каже. Хіба Маланка і так не знає?» (III, 38).

Щоб передати схвильоване, нервове, «пульсуюче» мовлення, письменник порівняно часто вводить у склад внутрішніх монологів обірвані, неповні та еліптичні речення, відокремлені одне від одного великими паузами. Графічним позначенням останніх є, як правило, своєрідний розділовий знак — три крапки.

¹³ І. К. Білодід. Курс історії української літературної мови. К., «Радянська школа», 1956, стор. 41.

редження уваги читача саме на відокремлених у такий спосіб реченнях, які несуть на собі основне смислове навантаження, уникнути монотонності інтонації, властивої великим складним реченням: «Тривога обіймала село. Переказам не було кінця. Оповідали, що в Осьмаках од куль козацьких полягли не тільки дорослі, а й діти. Що недобитих складали на віз, як снопи, і так везли в тюрму. Кризь шаблі воза цілу дорогу капала кров. Що жінки голосили так сильно, аж чути було на далекім шляху. Що од підпалу погоріла худоба і хліб» (III, 94).

Підсумовуючи сказане, відзначимо, що М. Коцюбинський відчутно розширює, порівняно з іншими письменниками — його попередниками і сучасниками, — сферу застосування неповних речень у мові художньої літератури.

Уміло користується М. Коцюбинський неповними реченнями різної структури і для організації надфразних єдностей. Письменник не обмежується створенням складних синтаксичних побудов лише з неповних речень, підмети яких не називаються, як це має місце у творах Панаса Мирного, І. Франка, В. Стефаника і є однією з характерних рис української прози кінця XIX — початку XX ст. Він широко вводить у тканину творів надфразні єдності, компонентами яких є неповні речення різної структури, в тому числі й парцельовані.

Філігранна, майстерна організація таких сполук — одна з рис, притаманних синтаксису творів, написаних у період розквіту таланту автора («На камені», «Під мінаретами», «Сміх», «Він іде», «Невідомий», «Persona grata», «Intermezzo», «Fata morgana» та ін.

Створення надфразних єдностей з різних типів неповних речень, крім безпідметових, не спостерігається у творах провідних прозаїків — сучасників М. Коцюбинського. Саме тому можна з певністю констатувати, що наявність складних сполук, компонентами яких є різноструктурні неповні речення, — одна з характерних особливостей індивідуального стилю М. Коцюбинського, вплив якого позначився на художній практиці А. Головка, О. Гопчара та інших сучасних прозаїків.

Викл. Т. С. МІЩЕНКО
(Київський університет)

ТРИВАЛІСТЬ ЯК КОМПОНЕНТ ФРАЗОВОГО НАГОЛОСУ

Серед компонентів фразового наголосу в українській мові — інтенсивності, тривалості та висоти основного тону — тривалість найтісніше пов'язана з наголосом, хоч вона і не є його релевантним компонентом.

Як показують експериментальні дослідження, тривалість голосного в українській мові залежить також від інших чинників, як то: консонантного оточення¹, палаталізації суміжних приголосних², позиції голосного у слові³, від якості самого голосного⁴ та ін.

Вважається, що словесний наголос повнозначних слів в українській мові зберігається і в реченнях; відомо також, що акустичні характеристики голосних зазнають у реченні деяких змін⁵. Проте характер цих змін, їх випадковість чи закономірність, фактори, що спричиняються до них, ще експериментально не досліджувалися. Залишається також нез'ясованим співвідношення словесного і фразового наголосу.

У цій статті викладаються деякі результати дослідження темпорального компонента наголосу в українському реченні у порівнянні з наголосом ізольованого слова, а також співвідношення наголошених і ненаголошених голосних в окремих словах і в словах — членах речення; цей матеріал становить частину виконаного автором експериментально-фонетичного дослідження фразового наголосу в українській мові.

Об'єктом спостереження обрано фонemi [а, і, у] — голосні різних рядів і підняття. З метою зведення до мінімуму змінних факторів у дослідженні, було уніфіковано умови реалізації до-

¹ Н. І. Тоцька. Залежність тривалості голосних української мови від консонантного оточення.— «Вісник Київського університету № 3. Серія філології та журналістики», 1960.

² Н. І. Тоцька. Вплив палаталізації приголосних на тривалість голосних.— «Вісник Київського університету № 3. Серія філології та журналістики», 1960.

³ Т. О. Бровченко. Словесний наголос в сучасній українській мові. К., 1969.

⁴ Т. С. Міщенко. Спостереження над фразовим наголосом в українській мові.— «Вісник Київського університету № 12. Серія філології», 1970.

⁵ Т. С. Міщенко. Названа праця.

сліджуваних наголошених голосних в усіх словах і позиціях речення: ці голосні в оточенні глухих проривних [к, т, п] містилися як у першому, так і в другому наголошених складах двоскладового слова, що мало лише відкриті склади; ці слова займали початкову, середню й кінцеву позиції трислівного простого розповідного речення, що складалося з двоскладових слів з переважно відкритими складами. Отже, в кожній позиції досліджувані голосні знаходились на однаковій відстані від початку чи кінця речення; акцентно-ритмічна організація речень була також однаковою.

Відібрані речення і окремі слова прочитали чотири диктори (2 чоловіки і 2 жінки) по три рази. Таким чином, кожний приклад був вимовлений 12 разів, а кожна фонема, повторена в певній акцентно-ритмічній структурі чотирма прикладами, — 48 разів. Одержаний на магнітофоні МЕЗ-38 фeroзапис був потім записаний на шлейфовому осцилографі Н-102 з реєстрацією лінії мікрофона, огинаючої інтенсивності, огинаючої основного тону, відмітчика часу і видільника періодів.

Темпоральні характеристики досліджуваних об'єктів розглядалися в абсолютних і відносних величинах; останні потрібні для порівняння різних об'єктів або даних від різних дикторів, при співставленні голосних різних тембральних класів, які, згідно попередніх досліджень⁶, мають різні темпоральні характеристики. Відносна тривалість у нашому дослідженні можна одержати, зіставивши середні абсолютні тривалості двох (або кількох) об'єктів, один з яких приймається за точку відрахунку — 100%, або одиницю; наприклад, наголошеного голосного в ізольованому слові й відповідних голосних у словах, що займають різні позиції в реченні; або звука в реченні (чи слові), і наголошених (або ненаголошених) голосних у певному складі слова або позиції в реченні, наголошеного і ненаголошеного голосних у слові і т. д.

Тут розглядається середня абсолютна тривалість голосних та величини тривалостей, одержаних у результаті співвідношення голосних в реченнях з голосним в ізольованих словах, а також в результаті співвідношення ненаголошених голосних з наголошеними в межах слова.

Наголошені голосні. Порівняємо темпоральні характеристики наголошених голосних (як першого, так і другого складу) в ізольованих словах з характеристиками голосних тих же слів — членів речення.

Якщо прийняти тривалість наголошених голосних в ізольованих словах за 100%, то тривалість відповідних голосних у словах, що стоять на початку речення, буде менше 100%, як у першому, так і в другому складі (див. таблицю 1). Наголошений голосний першого складу коротший за відповідний голосний ізольованого слова.

⁶ Н. І. Тоцька. Залежність тривалості голосних української мови від консонантного оточення; Т. С. Міщенко. Названа праця.

льованого слова на 47,7 мсек, тобто на 26,1%, а голосний другого складу — на 98 мсек, тобто на 43,2%. В ізольованому слові наголошений голосний другого складу триває довше, ніж першого, завдяки кінцевій позиції, яку він займає. У слові ж, що стоїть на початку речення, навпаки, наголошений голосний довший у першому складі, а не в другому.

Таблиця 1

Тривалість наголошених голосних

Склади	Голосні	Ізольовані слова	Слова — члени речення					
			I позиція		II позиція		III позиція	
			абсол. трив.	відн. трив.	абсол. трив.	відн. трив.	абсол. трив.	відн. трив.
I	а	193,1	146,4	79	138,8	66,7	180,2	93,3
	у	181,4	128,9	71,1	110,4	60,8	151,8	83,6
	і	174	130,2	77,2	110,1	63,2	144,9	83,2
Середнє		182,8	135,1	75,7	119,7	63,5	158,9	86,7
II	а	234,4	135,5	57,8	130,5	55,6	206,9	88,2
	у	218	126,2	57,2	120,6	55,3	211,5	90,1
	і	229,2	125,6	54,7	110,5	48,2	196,6	92,2
Середнє		227,2	129,1	56,5	120,5	53	205	93,5

У другій позиції — в середині речення — абсолютна тривалість наголошених голосних ще менша, ніж у початковій позиції: у першому складі вона менша, ніж в ізольованому слові на 63,1 мсек, тобто на 34,6%, а в другому — на 106,7 мсек, тобто на 47%, (див. таблицю 1). Тут, як і в першій позиції, наголошений голосний першого складу довший, відносна інтенсивність голосного першого складу більша, ніж другого, проте різниця ця менша; у першій позиції вона становить 19,2 відносних одиниць, у другій — 10,5.

Третій, кінцевій позиції, властиві найбільші величини тривалості наголошених голосних, причому в другому складі слова наголошений голосний звучить довше, ніж у першому, що найбільше наближається до характеристики ізольованого слова. Проте голосні у слові — члені речення, навіть у кінцевій його позиції, мають меншу тривалість, ніж у слові, прочитаному без контексту.

Отже, порівняння слів, прочитаних ізольовано, з словами в реченнях показало, що тривалість наголошених голосних у реченні завжди менша, ніж в ізольованому слові; причому в кінцевій

позиції вона найбільше наближається до тривалості голосних в ізольованому слові. На протязі речення темпоральні характеристики наголошених голосних змінюються в обох складах слова відповідно до його позиції в реченні: ці голосні найкоротші в другій позиції і найдовші в третій. Відносна тривалість наголошених голосних у другій позиції менша, ніж у першій на 6,4 і менша, ніж у третій на 33,7. Тривалість наголошеного голосного залежить також від акцентно-ритмічної структури слова: у першому складі наголошений голосний довший, ніж у другому; у першій позиції ця перевага дорівнює 19,2, у другій — 10,5. У третій позиції, навпаки, тривалість кінцевого голосного більша, ніж початкового (як і в ізольованому слові), хоч і не набагато — на 6,8 відносних одиниць.

З таблиці 1 видно також, що тривалість залежить від темпорального класу голосних: [а] як звук більш відкритий, відрізняється від голосних [у] та [і] більшою абсолютною тривалістю в усіх складах слова і позиціях у реченні.

Таблиця 2

Тривалість ненаголошених голосних

Склади	Голосні в словах з наголошенням а, у, і	Ізольовані слова	Слова — члени речення					
			I позиція		II позиція		III позиція	
			абсол. трив.	відн. трив.	абсол. трив.	відн. трив.	абсол. трив.	відн. трив.
I	а	96,3	78	82	76,4	79,3	75,6	78,5
	у	113,1	81,6	72,1	70,9	62,6	75,5	66,7
	і	102,1	89,1	87,2	74,5	72,9	74,8	73,2
Середнє		03,8	82,9	80,4	73,9	71,6	75,3	72,8
II	а	165,4	75,1	45,4	78,7	47,5	149,2	90,2
	у	172,4	94,4	54,8	92	53,3	162,6	94,3
	і	169,8	79,1	46,5	90,3	53,1	150,3	84,9
Середнє		169,2	82,8	48,9	87	51,3	154	89,8

Ненаголошені голосні також зазнають позиційних змін, проте ці зміни мають інший характер, ніж у наголошених голосних: числові показники не набагато відрізняються один від одного, за винятком кінцевого складу кінцевої позиції, де тривалість ненаголошеного голосного майже удвічі більша, ніж в інших випадках. У переднаголошених голосних помітна тенденція до зменшення тривалості від початку до кінця речення, а в післянаголошених, навпаки, до збільшення її (див. таблицю 2).

Ненаголошені голосні, як і наголошені, у словах, що містяться в реченні, завжди коротші, ніж в ізольованих словах.

Співвідношення тривалості голосних (наголошених і ненаголошених) досліджуваних слів змінюється в залежності від акцентно-ритмічної структури останніх та від їх позиції в реченні, відрізняючись від співвідношення голосних в ізольованих словах.

В ізольованому слові післянаголошений голосний більш ніж удвічі довший за переднаголошений; співвідношення голосних⁷ тут таке (якщо прийняти наголошений голосний за 100%): у слові з наголосом на першому складі — 100 : 97,7, у слові з наголосом на другому складі — 45 : 100.

Якщо слово стоїть на початку речення, то співвідношення тривалостей наголошеного і ненаголошеного голосних у ньому інше: 100 : 64,9 та 72,4 : 100. У цій позиції у початковому складі слова ненаголошений голосний, як і наголошений (див. вище), має більшу тривалість, ніж у другому складі.

У словах, що займають середню позицію в реченні, співвідношення голосних знову змінюється: наголошений голосний довший за ненаголошений, проте переднаголошений голосний став коротшим, а післянаголошений — довшим (див. таблицю 3).

Таблиця 3

Відносна тривалість ненаголошених голосних у словах речення.
Наголошений голосний приймається за 100%

Акц. — ритм. структура	Ізольовані слова	Слова — члени речення		
		I позиція	II позиція	III позиція
— —	97,7	64,9	82,2	93
— —	45	72,4	68,5	40,7

У кінцевій позиції співвідношення голосних у слові значно відрізняється від інших позицій: збільшується різниця цього співвідношення у словах різної акцентно-ритмічної структури. У словах з наголосом на першому складі це співвідношення досить близьке; у словах з наголосом на другому складі тривалість ненаголошеного голосного становить менше половини тривалості наголошеного.

Як показують наші спостереження, співвідношення тривалості наголошених і ненаголошених голосних у слові також змінюється на протязі речення: відносна тривалість переднаголошеного

⁷ Тут ми не наводимо різниці ненаголошених голосних за їхньою якістю, а розглядаємо узагальнені дані по всіх голосних, оскільки в ненаголошених складах містилися голосні неоднакових тембральних класів. Цифрові дані позиційних змін ненаголошених голосних становлять інтерес, оскільки в усіх позиціях сполучення голосних у словах залишалися незмінними.

голосного від початку до кінця речення скорочується, а післянаголошеного, навпаки, зростає; в середній абсолютній тривалості ці зміни виявляються менш яскраво (порівн. з табл. 2). Тривалість наголошених голосних, як зазначалося вище, розподіляється в реченні інакше: і відносна, і абсолютна їх тривалість найменша в середній позиції; у третій позиції вона дещо більша, ніж у першій.

І в цьому випадку темпоральні характеристики кінцевого слова найбільше нагадують характеристики слова ізольованого.

Висновки. Темпоральний компонент наголосу в українській мові, як і інші його компоненти, зазнають у мовленні впливу ряду факторів, як акцентно-ритмічна будова слова, місце слова в реченні, паузація, мелодія. Тому фразовий наголос має відрізнитися від словесного величинами і співвідношенням фізичних характеристик, про що свідчить і експериментальне спостереження над його головним компонентом — тривалістю.

Як показало наше дослідження, тривалість наголошених голосних у словах простого безпаузного розповідного речення відрізняється від тривалості відповідних голосних в ізольованому слові: у реченні вона завжди менша.

Тривалість наголошених і ненаголошених голосних у словах речення закономірно змінюється залежно від акцентно-ритмічної структури слів та від їх позиції в реченні.

Співвідношення наголошених і ненаголошених голосних у слові теж змінюється певним чином від початку до кінця речення, причому характер цих змін у словах різної акцентно-ритмічної будови відмінний.

Проф. С. П. САМІЙЛЕНКО
(Запорізький педінститут)

ОСНОВНІ ВИМОГИ ДО ВУЗІВСЬКОЇ ЛЕКЦІЇ З МОВИ

Наукова розробка проблем методики викладання мовознавчих дисциплін у вищій школі вимагає чи не найбільшою мірою старанного збирання й систематизації фактів, спостережень із багатого досвіду мовознавців-педагогів, серйозно вмотивованих досконалих експериментів і творчих науково-методичних пошуків.

Основні вимоги до лекції з мовознавчих дисциплін у вищій педагогічній школі доцільно розчленувати на такі частини, які дозволили б схарактеризувати не тільки ці вимоги, а й зумовленість їх певними факторами. До таких частин-підтем, на нашу думку, належать:

по-перше, місце лекції у системі навчальних занять із мовознавчих дисциплін у педагогічних інститутах, її функції, призначення;

по-друге, типи лекцій з мовознавчих дисциплін у вищій педагогічній школі;

по-третє, ідейність, науковість, майстерність викладу та індивідуальна самобутність як найістотніші риси зразкових лекцій із мовознавчих дисциплін у вищій школі.

У нас уже є цінні монографії про навчальний процес у радянській вищій школі, окремі книжки, спеціально присвячені розглядові лекції як методу навчання, виховання, але ґрунтовних розвідок із галузевих методик, у тому числі й монографій про викладання мовознавчих дисциплін у вищій школі покищо немає.

Деякі працівники вищої школи вважають, що для нашого часу з його величезними науково-технічними досягненнями лекція вже непридатна, що це — пасивна форма навчання. У таких і подібних поглядах є чимало справедливого, але неправомірним лишається протиставлення практичних, лабораторних, семінарських занять і педагогічної практики лекціям, неувага до можливих форм удосконалення лекційного методу, ігнорування своєрідностей окремих предметів і їх ролі в загальній чи професійній підготовці майбутнього фахівця.

Лекційний метод є провідним, тому що кваліфікована лекція дозволяє найекономішше і найефективніше (у порівнянні з іншими видами занять) за невеликий час подати в узагальненому і викінченому вигляді досить значну за обсягом наукову інформацію, а курс лекцій — основи конкретної дисципліни з мінімальною витратою часу на їх вивчення.

Кваліфікована лекція, демонструючи перед студентами засоби, способи, прийоми, шляхи, методичку розв'язання складних наукових проблем, розгортаючи перспективи розвитку науки, ніби запрошує, залучає студентів до безпосередньої участі у наукових пошуках, виховує у студентської молоді любов до науки, повагу до її діячів і прагнення стати справжніми її працівниками, творцями.

Кваліфікована лекція, поєднуючи в собі і досвідний фактичний матеріал, і методи досліджування об'єкта науки, і встановлені нею закони, є разом з тим і структурним дидактичним центром викладання й навчання, осередком, у якому чітко визначаються і зміст, характер, завдання практичних, лабораторних, семінарських занять та фахової практики.

Не можна, нарешті, не зважати й на те, що кваліфікована лекція, характеризуючи підручники, спеціальні розвідки з окремих проблем науки, розмежовуючи аспекти досліджування певних явищ даною наукою і суміжними (а то й несуміжними) науками, спрямовує розумову діяльність студентів, допомагає студентам вичленовувати з величезної кількості фактів, явищ, їх витлумачень істотне й практично корисне від неістотного, другорядного, зорієнтуватися іноді у примхливому вирі думок, здогадів, теорій і тим самим спрямовувати і самостійну роботу студентів, допомагає чітко усвідомлювати студентами мету свого навчання у вищій школі.

Такими є найзагальніші функції, призначення вузівської лекції з будь-якої наукової дисципліни, у тому числі і з мовознавства. У такий спосіб визначається місце лекції в системі навчальних занять у вищій педагогічній школі і з мовознавчих дисциплін.

Є різні типи вузівських лекцій, і кожен із них має свої відмінності, і до кожного з них, крім загальних, ставляться і специфічні вимоги.

Так, наприклад, лекція для першокурсників — це своєрідна перехідна фаза від шкільного методу навчання до вузівського. До лекції вони ще не звикли. Як правило, не підготовлені вони і до активного сприймання її. У лекції із вступу до мовознавства студенти-першокурсники вільно й самостійно не можуть виділяти найголовніше, найістотніше і прагнуть записувати все дослідно, що певною мірою гальмує процес їхнього мислення. Їх ще треба вчити вчитися, вчити, як готуватися до лекції, слухати її, записувати, привчати до систематичної, наполегливої самостійної праці, допомагати набувати навичок із методички і техніки

самостійної праці над книжкою, допомагати вибрати потрібну книжку, рекомендувати, що придбати для власної бібліотеки, розповідати про книжкові фонди інститутської та міської бібліотек тощо.

Тим-то й лекція для студентів-першокурсників, не поступаючись чіткістю і точністю визначень перед лекцією для студентів старших курсів, містить у собі далеко більше зразкових прикладів-ілюстрацій, неминучих повторень окремих тверджень, висновків, ширшого використання унаочнення, риторичних питань, а іноді й елементів бесіди або опитування, докладних розповідей, зокрема про складні мовні явища, про існування різних поглядів на тотожні явища, методичного характеру порад. Так поступово, крок за кроком, викладач вводить першокурсників у нову для них галузь людських знань.

На ці особливості лекції для першокурсників мають зважати і викладачі старослов'янської мови, української (російської) діалектології та виразного читання.

Відмінності вимог до лекції для студентів-першокурсників і для студентів старших курсів простежуються і тоді, коли викладач тільки-но починає (вступна лекція) або закінчує (прикінцева лекція) свої читання з певної дисципліни, коли з певної дисципліни є хороший підручник або ж підручника немає зовсім.

Спеціально варто звернути увагу й на те, що поряд з лекціями, що подають систематичний виклад програми, всі її розділи й теми, поширюються так звані проблемні лекції, у яких висвітлюються лише вузлові, найсуттєвіші проблеми науки, а всі інші теоретичні питання курсу студенти опрацьовують самостійно, користуючись рекомендованою літературою та консультаціями викладача. Проблемні лекції можливі здебільшого на старших курсах, за наявності підручників та посібників, у яких чітко окреслені взаємозв'язки всіх теоретичних проблем науки, за умов збереження внутрішньої логіки взаємопов'язаних між собою її закономірностей, законів.

До справді проблемних лекцій належать, імовірно, тільки лекції, у яких викладач вищої школи розповідає про власні пошуки у розв'язанні певної наукової проблеми. Такі лекції можуть мати місце і в систематичному курсі лекцій, і в лекціях за окремими проблемами, але найчастіше — у спецкурсах. Найсуттєвішою рисою такого типу лекцій є жива розповідь ученого про те, як виникла, сформувалася тема розвідки, окреслювалися її завдання, вагомість, як і з яких джерел збиралися і систематизувалися факти, спостереження, з допомогою яких прийомів, методів вони опрацьовувалися, як і які виявлені закономірності досліджуваних явищ, як перевірялася доказовість установлених закономірностей, їх теоретичне і практичне значення, які постають у зв'язку з цим проблеми й завдання. І слухаючи такі лекції, студенти разом із своїм викладачем міркують, досліджують, погоджуються, сперечаються, спростовують, дово-

дять, переконують, радіють, коли, нарешті, дошукуються істини і одержують позитивні наслідки тривалих творчих пошуків.

З метою активізації розумової діяльності, розвитку мислення студентів викладачі, читаючи звичайну лекцію, у якій старанно підсумовано надбання наукового вивчення певного мовного явища, процесу, застосовують так зване проблемне викладання: поділяють матеріал лекції на окремі вихідні положення, ставлять їх перед студентами, а потім досліджують кожне з них — розчленовують, розмежовують, порівнюють, зіставляють, узагальнюють, залучаючи в такий спосіб і студентів до аналізу мовних фактів, явищ, мовознавчих поглядів учених. Майстерно використовував цей дидактичний принцип, подаючи результати своїх роздумів, своїх мовознавчих студій, Олександр Потебня, як свідчать про це, на жаль, досі не опубліковані його лекції з історії російської мови або ж його лекції з теорії словесності¹.

Найістотнішими рисами лекції, як уже зазначено, є ідейність, науковість, майстерність викладу та її індивідуальна самобутність.

Вузівська лекція з мовознавчих дисциплін — це не просто звичайний перелік, байдужий переказ тем і підтем програми або ж параграфів підручника, як і не проста сукупність, сума конкретних мовознавчих відомостей. Окремі відомості про мовні факти, явища, а то й історію їх наукового вивчення, стають невід'ємною складовою частиною лекції тільки тоді, коли всі вони взаємопов'язані, теоретично узагальнені й підпорядковані провідній ідеї, ідейним настановам викладача.

Методологічною основою радянського мовознавства є марксизм-ленінізм. Виходячи саме з марксистсько-ленінської теорії пізнання, з діалектичного матеріалізму, радянські мовознавці і розв'язують такі загальні проблеми, як, наприклад, питання про специфіку мови як суспільного явища, про взаємозв'язок мови і мислення, про зв'язок розвитку мови з розвитком суспільства, про наявність об'єктивних внутрішніх законів будови, функціонування, формування й розвитку мов, одночасно викриваючи, спростовуючи ідеалістичні, вульгарноматеріалістичні, метафізичні та інші антинаукові мовознавчі погляди.

Усе це має безпосереднє відношення і до оцінки лекції, вимог до лекції з мовознавчих дисциплін тому, що навчання у вищій школі пов'язане з вихованням, що найважливішим джерелом виховання студентів в аудиторії є основний зміст лекції, її методологічні та наукові ідеї, що світогляд студента, його комуністичні переконання, моральні норми, естетичні смаки формуються, передусім, у навчальному процесі, формуються через визначення ролі науки в житті людини, через зв'язок викладання з майбутньою професією викладача української (російської) мови

¹ Див.: С. П. Самійленко. Про неопубліковані лекції О. О. Потебні з історії російської мови.— У зб.: «О. О. Потебня і деякі питання сучасної славістики». Вид-во Харківського університету, 1962.

і літератури, вихователя школярів, майбутніх громадян соціалістичного суспільства.

Тому в системі наук, що їх вивчає студент у вищій педагогічній школі, такою значною є роль лекції із мовознавчих дисциплін у вихованні любові до предмета своєї спеціальності, у розумовому, моральному та естетичному вихованні учителів-словесників. Адже слова і словосполучення на зразок додаткова вартість, онтогенез і філогенез, дискретність, електромагнітна індукція, космодром — це не просто терміни, а й живі свідки розвитку людських знань, техніки і виробництва. Бо ж і підлесене та низьке, і героїчне та буденне, і трагічне та комічне, і прекрасне та потворне знаходять свої назви в живому мовленні і створюються в художній літературі за допомогою слова, мови. Та і слова, речення, які звучать у студентській аудиторії в лекції викладача як приклади, ілюстрації до певних теоретичних тверджень, — це не просто звукові комплекси, що виступають у функції головних чи другорядних членів речення: за поетичним визначенням Павла Тичини, «...в них чути труд, і піт, і муки — чуття єдиної родини».

Таким чином, однією з найістотніших ознак, вимог до лекції з мовознавчих дисциплін у вищій педагогічній школі є ідейність, ідейний рівень, ідейне спрямування лекції.

Та довести ідейні настанови до розуму, до душі і серця студента щастить тільки тоді, коли лекція гармонійно поєднує в собі чіткість методологічних принципів і багатство наукових ідей, ідейну наснаженість і глибoku науковість.

Науковість лекції з мовознавчих дисциплін у вищій педагогічній школі визначається кількома основними вимогами:

Це, по-перше, старанний добір наявного, вже апробованого в науці фактичного матеріалу і особливо нових фактів, спостережень, джерел, які, можливо, ще й не зафіксовані у підручниках, посібниках із даної наукової дисципліни. Відомо, як важко буває знайти свіжі, оригінальні, дидактично бездоганні приклади — ілюстрації до певних теоретичних тверджень. Ще важче знайти якісь нові, але досить суттєві для висвітлення певної проблеми факти.

Це, по-друге, стисла і точна характеристика стану наукового опрацювання поставленої в лекції проблеми, інформація про найновіші здобутки, зокрема вітчизняних учених у її розв'язанні.

Це, по-третє, стисла і точна характеристика методики (особливо найновішої), застосовуваної до наукового дослідження проблеми, оцінка ефективності цієї методики.

Це, по-четверте, чітке визначення, переконливе обґрунтування провідної чи провідних закономірностей проблеми, доведенню якої чи яких підпорядковуються у певній послідовності систематизовані факти у їх взаємозв'язках, взаємозалежності. Результати дослідження мають подаватися так, щоб наведені мовні

факти вели студента до певних висновків, переконували його в істинності тверджень викладача.

Це, нарешті, по-п'яте, чітке окреслення теоретичної й практичної вагомості досліджуваних явищ, завдань, їх дальшого студіювання для виявлення, встановлення нових, може й не зовсім ще відомих закономірностей, можливостей ширшого їх використання у практиці. Практичне застосування теоретичних надбань дослідження може бути найрізноманітнішим, але в лекції для студентів варто завжди вказувати і на можливості використання наукових здобутків у роботі школи.

Та кожна вузівська лекція — це не тільки узагальнений і викінчений виклад надбань науки, а й труд, що вимагає досконалої педагогічної технології, техніки, майстерності. Хороша лекція, за крилатим висловом Михайла Калиновича, — це талант, помножений на працю.

Насамперед варто укласти повний текст лекції. Основні положення лекції, висновки студентам потрібно подавати в стислих, точних, навіть у витончених формулюваннях і в суворій послідовності, а все це вимагає попереднього обмірковування. Окремі з цих висновків, а також цитати з праць учених варто продиктувати. Суворого розташування вимагають підібрані факти, ілюстрації, докази. Повні тексти лекцій дозволяють викладачеві створювати власний посібник, перевіряти його якість в аудиторії, відкривають можливість для постійного удосконалення і змісту, і методичної стрункості лекції.

Та написана лекція розрахована не на слухача, а на читача. Укладається вона не для того, щоб добровільно зв'язати, прикувати себе до кафедри. Студенти включаються в активний творчий процес сприймання лекції тільки тоді, коли лекція читається вільно, невимушено, коли в аудиторії встановлюється творчий контакт викладача із студентами, налагоджується, як у проблемному викладанні, їх спільна співпраця для розгляду цікавих наукових проблем. І найкраще, коли на кафедрі на створеному тексті лежить перед очима докладний план лекції з посиланнями на сторінки її тексту.

Короткочасна вступна частина лекції вже створює у студентів загальне уявлення про зміст лекції, найголовніші її питання, зацікавлює і готує студентів до активного сприймання, творчого осмислювання і свідомого засвоєння лекції. У середній, найбільшій за часом частині лекції разом із викладачем студенти заглиблюються в аналіз мовних фактів, явищ, в різні їх витлумачення, методи досліджування, прагнуть виявити, встановити певні їх закономірності, а в прикінцевій частині приходять до загальних висновків, що стають тепер їх свідомим, творчим надбанням, на основі якого вони можуть уже й самостійно опрацьовувати додатковий матеріал, виконувати практичні й тренувальні вправи.

Процес пізнання йде, отже, від фактів, від окремого, спостережень, аналізу (живе споглядання) до узагальнень, висновків (абстрактне мислення), а потім до практики, до самостійної праці, до впровадження здобутих знань у життя. І дуже потрібно, щоб усі ці фази пізнавальної діяльності, набуття студентами знань (і не тільки в цій лекції, а й в усьому циклі лекцій із мовознавства) були об'єднані, зцементовані єдиною настановою — прагнути дошукуватися певних закономірностей, законів, практично спростовуючи твердження, що у мові нібито є лише величезна кількість правил і не менша кількість винятків із них. Ще О. О. Потебня історико-генетичний підхід до вивчення граматичних явищ міг майстерно поєднувати з виявленням закономірностей, прогресивних тенденцій у розвитку слов'янських та інших індоєвропейських мов, а І. О. Бодуен де Куртене справедливо вважав, що «мовознавство, як наука індуктивна, 1) узагальнює явища мови і 2) відшукує сили, діючі в мові, і закони, за якими здійснюється її розвиток, її життя» («Избранные труды по общему языкознанию», т. 1, М., 1963, стор. 55). Завдання викладання мовознавчих дисциплін у вищій школі — формувати, розвивати наукове мислення студента, вчити його вчитися, вчити самостійно засвоювати і творчо застосовувати на практиці надбаня науки, бути завжди на рівні її розвитку.

За крилатим висловом Володимира Ілліча Леніна «без «людських емоцій» ніколи не було, нема і бути не може людського шукання істини»². Отже, якою б не була тема лекції, викладач завжди прагне не тільки передати свої знання, думки, погляди, а й переконати у їх істинності, вплинути на почуття і волю студентів. Та й процес слухання, сприймання, розуміння лекції студентами не позбавлений емоцій: він переживається студентами. Так виникає єдність інтелектуальних, емоційних і вольових властивостей, якими характеризується зразкова лекція.

Важливе значення в активізації пізнавальної діяльності студентів на лекції має унаочнення. Роль унаочнення в навчальному процесі загальновідома, як і методика демонстрацій та використання унаочнень.

Та якими б різноманітними й ефективними не були заходи викладача для активізації пізнавальної діяльності студента на лекції, як би уважно не слухали, як би добре не сприймали студенти лекцію, вона може вважатися майстерною лише тоді, коли в ній перекидаються містки до інших видів занять у вищій школі, коли лекція спрямовує самостійну роботу студента, кличе його до книжки, до надбань і вдосконалення знань, до творчих пошуків.

Отже, ідейна наснаженість і глибока науковість, внутрішня логічна побудова лекції, настанова на виявлення закономірностей мовних явищ, процесів, досконала педагогічна техніка, без-

² В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 233.

доганне мовне оформлення, постійна орієнтація на зв'язок із майбутнім фахом студента, підпорядкування емоцій, експресії ідейним задумам лекції, постійна увага до активізації пізнавальної діяльності студента на лекції, установлення взаємозв'язків лекції з іншими видами занять у вищій школі, планомірне спрямування самостійної роботи студента і неповторна індивідуальна самобутність — такі основні, найістотніші риси зразкових лекцій із мовознавчих дисциплін у вищій педагогічній школі.

Викл. Н. М. КУЧЕРЕНКО
(Київський університет)

ВСТУПНІ ЗАНЯТТЯ З ФОНЕТИКИ НА ПІДГОТОВЧОМУ ВІДДІЛЕННІ

У навчально-виховній роботі на підготовчому відділенні є багато труднощів, особливо методичного характеру: ще мало набуто досвіду, бо відділення існують лише кілька років, а сама робота дуже своєрідна. Особливість її визначається, з одного боку, тим, що слухачі уже мають середню освіту, отже, з матеріалом зустрічаються не вперше; з другого боку, це люди з певним практичним життєвим досвідом, і ставлення їхнє до того, що вивчається, відмінне від учнівського. Тут не дасть добрих наслідків ні просте застосування методики навчання в середній школі, ні прямолінійне перенесення методики роботи у вищій школі. Це спонукає викладачів до активних пошуків тих методів і прийомів, які були б найрезультативнішими і викликали у слухачів стійкий інтерес до навчання.

Основна умова ефективного навчання — безпосередній, пізнавальний інтерес слухачів, бажання вивчити предмет, прагнення якомога глибше ним оволодіти. Наша стаття ставить за мету поділитися деякими міркуваннями щодо опрацювання першого розділу програми з мови — фонетики.

Як відомо, інтерес до самого предмета навчання може виникнути за таких основних умов: з самого початку — усвідомлення суті та практичної значимості того, що має вивчатись, крім того, слухачі повинні побачити в змісті матеріалу і в підході до висвітлення його щось нове, раніше їм не відоме.

Звуковий склад мови, який вивчається в розділі фонетика, буде зрозуміліший, коли він осмислиться як особливий компонент мови — складного суспільного явища. Суспільне значення мови розкриває й значимість її частин. На початку занять потрібно зупинитися на ролі мови в житті суспільства, розкрити глибокий зміст визначення її, що дав В. І. Ленін: «Мова — найважливіший засіб людського спілкування»¹.

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 25, стор. 246.

Мова — основне знаряддя мислення людини, без неї немає науки, культури, без неї не може існувати й саме людське суспільство. У цьому полягає суспільна значимість мови, а звідси зрозуміло, як багато значать знання основного інструменту мислення, засобу спілкування. Слухачі повинні не лише усвідомити суспільне значення мови, а й переконатися в цінності знань з мови, побачити, де і як можуть бути використані ці знання в майбутній практичній діяльності, чітко уявити, як ці знання будуть не просто корисними, а навіть необхідними для того, щоб праця була справді повноцінною, творчою, продуктивною.

Навчання на підготовчому відділенні — це початок підготовки до практичної діяльності слухачів як майбутніх спеціалістів високої кваліфікації, озброєних знаннями, що відповідають високим вимогам життя.

На Всесоюзному зльоті студентів у жовтні 1971 року, характеризуючи сучасного радянського спеціаліста, Л. І. Брежнєв підкреслив: «Радянський спеціаліст сьогодні — це людина, яка добре оволоділа основами марксистсько-ленінського вчення, ясно бачить політичні цілі партії і країни, має широку наукову і практичну підготовку, досконало володіє своєю спеціальністю.

Радянський спеціаліст сьогодні — це вмілий організатор, здатний на практиці застосовувати принципи наукової організації праці. Він уміє працювати з людьми, цінує колективний досвід, прислухається до думки товаришів, критично оцінює досягнуте. І, звичайно, сучасний спеціаліст — це людина високої культури, широкої ерудиції, загалом, це справжній інтелігент нового, соціалістичного суспільства»¹.

Серед інших визначальних рис радянського спеціаліста Л. І. Брежнєв виділяє й ті, якісний зміст яких безпосередньо пов'язується з знанням мови: радянський спеціаліст — людина високої культури (а одним із найяскравіших показників загальної культури людини є культура її мови), — добрий організатор, який уміє працювати з людьми. Праця з людьми — одна з найважливіших ланок практичної діяльності спеціаліста будь-якої галузі, вона безпосередньо зв'язана з мовою: живе слово спеціаліста, який виступає доповідачем і лектором, пропагандистом і агітатором, учителем і вихователем, несе людям наукову інформацію, передовий досвід, зміст величної програми комуністичного будівництва.

Слово є основним інструментом спеціаліста в роботі з людьми. Кожна бесіда, кожен виступ перед людьми повинен справити потрібне враження, бути яскравим, дохідливим і переконливим. Успіх бесіди залежить як від змісту повідомлюваного, так і від його викладу. Багатьом доводилося бути свідками того, як часом холодно, без уваги слухають лекцію навіть добре підготовленого

² Л. І. Брежнєв. Промова на Всесоюзному зльоті студентів. — «Радянська освіта» від 23 жовтня 1971 р.

спеціаліста, який погано володіє мовою,— зміст лекції не знайшов гармонії з засобами його вираження. Сучасний спеціаліст — людина глибоких знань і високої культури, справжній інтелігент соціалістичного суспільства, який прагне передати іншим набуті ним досвід і знання, повинен відзначатися високою культурою мови, що ґрунтується на знанні мови — її якостей, можливостей, її норм — і на доцільному їх використанні. Зміст цих норм розкривається в процесі вивчення різних елементів мови — словникового складу її, фразеологічних засобів, граматики тощо, отже, оволодіння цими нормами є результатом засвоєння системи знань відповідних розділів науки про мову — лексикології, фразеології, граматики та ін.

Серед інших норм виділяються норми фонетичні, які стосуються живого усного слова. Перед викладом змісту цих норм слухачам підготовчих відділень треба дати короткі відомості про особливості усної мови. Слід підкреслити, що усна мова характеризується короткістю і динамічністю фраз, а особливо — своїм звучанням: промовець повинен уміти не тільки правильно говорити, тобто дотримуватись правил вимови, а й говорити в и р а з н о — з необхідною силою звучання слів, правильною інтонацією тощо.

Пристаюючи до опрацювання фонетичного матеріалу, потрібно зважити й на те, що в шкільних підручниках визначення фонетики — вузьке: фонетикою називають учення про звуки мови. Визначення, звичайно, достатнє для школи, бо вивчення фонетичних явищ там підпорядковане висвітленню правил правопису, але в аудиторії, де слухачі — люди з середньою освітою, фонетика має розглядатися ширше — як учення про з в у к о в і з а с о б и мови, тобто не тільки про звуки, а й про інші фактори, зв'язані з звуковим оформленням мови,— мовну інтонацію, літературну вимову, темп і т. д.

У бесідах, лекціях, доповідях промовець послуговується живим усним словом, душею якого справедливо вважається і н т о н а ц і я: з її допомогою і підкреслюються найважливіші моменти розповіді, привертається увага слухачів, розкриваються зв'язки між частинами, передається ставлення мовця до сказаного ним, виражається емоційна оцінка повідомлюваного, що особливо впливає на слухачів, захоплює, переконує. За допомогою слова можна викликати «...почуття бадьорості чи страху, радості чи пригнічення, віри в себе чи зневіри, інтересу чи нудьги, довір'я чи підозри. Причому ці почуття викликаються не смисловим значенням слова, не змістом і логікою мовлення, точніше, не стилічними, скільки за самою інтонацією слова і мовлення, їх яскравістю, виразністю...»¹. Це корисно знати кожному, хто виступає з живим словом перед людьми, бо впливовість інтонації виявляє

¹ Л. А. Левшин. Когда слово воспитывает. М., Политиздат, 1970, стор. 47—48.

себе не лише у вихованні дітей. Треба уміти користуватися інтонаційним багатством своєї мови: навіть змістовні лекції, виголошені монотонно, не тільки не впливають на слухача, а навіть роздратовують, бо змушують напружуватись, щоб зрозуміти почуте, або просто навіують сон.

Добре сприймаються й запам'ятовуються цікаві приклади з життя, які підкріплюють відомості про інтонацію, показують практичну корисність їх. В одному з своїх листів М. Ю. Лермонтов писав: «Справді слід би, коли пишеш, ставити ноти над словами, а то тепер читати листа те ж, що дивитися на портрет: немає ні життя, ні руху; вираження нерухомої думки, щось таке, що відає смертю»². Близьким до цього є висловлення відомого англійського драматурга Б. Шоу: «Є п'ятдесят способів сказати «так» і п'ятдесят способів сказати слово «ні», а для того, щоб написати ці слова, є тільки один спосіб». А видатний радянський педагог А. С. Макаренко писав: «Я зробився справжнім майстром тільки тоді, коли навчився говорити «йди сюди» з 15—20 відтінками»³. Такі приклади — яскраве свідчення того, як за допомогою інтонації можна передати і почуття, і наміри, і багато відтінків думки, що звукове оформлення мови — істотна ознака її.

Інтонація — складне явище. Слухачам потрібно розказати про її елементи — мелодію, паузи, наголос, темп мовлення. Мелодією називають зміну висоти голосу в мовленні — підвищення чи зниження. Зміна звучання мови дає можливість виділити, підкреслити дуже важливі частини фрази або другорядні. Мелодійне підвищення часто показує розвиток думки, а нисхідна мелодія вказує на завершення її. Часто саме мелодією можна передати те, що не завжди передається словами. Так, звичайна розмова ведеться нормальним тоном, а коли йдеться про щось важливе в повідомленні, то це обов'язково знайде вираження в піднесеній тональності. Особливо виразною є зміна мелодії в градаційних конструкціях.

Випадки використання мелодії в живому мовленні ілюструються магнітофонними записами та закріплюються практичними вправами (читання тексту чи спеціально дібраних речень). На цих же вправах розглядаються види мелодії: ті, що вказують на закінчення речення, — розповідна, питальна, оклична, а також інші — незакінчена, перерахувальна, вставна тощо. Спеціально звертається увага на ті випадки, де інтонаційні засоби, зокрема мелодійні, виступають єдиним засобом, що допомагає правильно зрозуміти зміст речення, коли в ньому по-різному можуть бути виділені частини.

² М. Ю. Лермонтов. Собр. соч. в четырех томах, т. 4, М., Изд-во АН СССР, 1959, стор. 576.

³ А. С. Макаренко. Сочинения, т. 5, М., АПН РСФСР, 1951, стор. 266.

Практичні вправи на спостереження за звуковим оформленням речень проводяться так, щоб осмислені особливості мелодії сприяли не лише виробленню навичок виразного мовлення, а й підвищенню грамотності слухачів з пунктуації. Звертається увага на розділові знаки в кінці та в середині речень. Зіставляючи мелодію з відповідними пунктуаційними знаками, встановлюється їх співвідносність: відповідно до різних видів мелодії вживаються в реченні розділові знаки або, навпаки, відтворюється мелодія речення за розділовими знаками, які в таких випадках служать, за образним і притому правильним по суті висловом А. П. Чехова, «нотами при читанні» (вслів перекликається з наведеними вище словами М. Ю. Лермонтова).

Крім мелодії, до основних інтонаційних засобів, що виконують, як підкреслював акад. В. В. Вишгородов, основні функції в організації речення, належить також н а г о л о с — важливий засіб виразності мови. Як у мові сценічній, так і в повсякденному спілкуванні, ми часто підкреслюємо ті слова, які в реченні мають основне значення. На потрібному слові, в якому й полягає смисл запитання, робимо наголос. І відповідь дається саме наголошеним словом: *Т и розповіси казку? — Я. Т и розповіси казку? — Розповім. Т и розповіси казку? — Казку.* Виділення голосом слів, важливих для розуміння сказаного, називають л о г і ч н и м (інколи — смисловим) н а г о л о с о м. Такі прості приклади переконують слухачів у тому, що виділення потрібного слова в реченні залежить від змісту й мети висловлення. Тому дуже важливо привчаться виділяти слова, що мають найбільшу смислову вагу в реченні.

З мелодією та системою наголошення тісно поєднується п а у з а, що виділяє або відокремлює окремі частини фрази (так звані мовні такти), допомагаючи легше і точніше її сприймати, а також виділяє окремі фрази в мовному потоці. Уміння правильно користуватися паузами в поєднанні з іншими фонетичними засобами дає можливість промовцеві викладати свої думки виразно й переконливо. Практичні вправи на спостереження за паузами можна співвідносити також з розділовими знаками в реченні, встановлюючи відмінності в паузах при різних пунктуаційних знаках, настроюючи слух на чітке сприймання тексту, правильне його розуміння і грамотну передачу його на письмі.

Коротко слід познайомити слухачів з поняттям т е м п у м о в л е н н я. Відчуття темпу, тобто ступеня швидкості висловлювання, розвивається при читанні дібраних уривків тексту. Слухачі на практиці помічають, що темп буває неоднаковий у різних випадках мовлення: у виступі на зборах, у лекціях теми порівняно уповільнений, бо промовець зацікавлений у тому, щоб сказане ним було сприйняте слухачами без особливого напруження. Однак швидкість мовлення не повинна бути й надто повільною, бо це може викликати пасивність слухачів, таку лекцію набридає слухати.

У процесі мовлення темп, звичайно, змінюється, думки не особливо важливі вимовляються швидше: так, наприклад, у до- сить швидкому темпі ведемо прості розмови, буденні бесіди, а при повідомленні чогось важливішого, різних складних думок — темп уповільнюється.

Ми зупинилися на основних питаннях змісту вступних занять з фонетики на підготовчому відділенні, які передують безпосередньому вивченню звукової системи мови. Ці заняття мають подвійну мету: по-перше, вони покликані розкрити суспільну значимість мови, а тим самим важливість знань з мови для спеціаліста будь-якої галузі. Вступні заняття, по-друге, розкриваю- чи зміст розділу Ф о н е т и к а, показують слухачам, що знання з фонетики мають безпосередній зв'язок з повсякденною прак- тичною діяльністю спеціаліста. Це сприяє створенню основи інтересу безпосереднього — інтересу до знань, до вивчення са- мого предмета, а також зацікавлення в постійному поглибленні цих знань і вдосконаленні практичних навичок: глибоке знання фонетичних засобів мови і досконале використання їх дасть можливість правильно вибрати форму, яка б відповідала змі- стові виступу чи характеру бесіди.

Вступні заняття дають можливість слухачам побачити ціліс- ність предмета вивчення, який опановується по частинах, бачити органічну єдність частин у цілому, свідомо засвоювати матеріал, поєднуючи справжній інтерес до результату з інтересом пізна- вальним.

Потрібно особливо виразно виділяти прикладний бік знань з мови, в тому числі й з фонетики, і орієнтувати навчання таким чином, щоб слухачі змогли користуватися набутими знаннями в повсякденній практиці, пам'ятаючи, що найтісніше поєднання теорії з практикою є одним із найважливіших методологічних завдань, поставлених XXIV з'їздом КПРС.

ЗМІСТ

О. І. Білодід. Українська мова у науковій творчості О. О. Потебні	3
О. П. Гусєв. Наперекір фактам. (Деякі аспекти фальсифікації буржуазною пропагандою ленінської політики національно-мовного будівництва в СРСР)	14

ЛЕКСИКА

О. В. Коваль-Костинська. Іменники — назви кольорів у слов'янських мовах (На матеріалі російської, української і болгарської мов)	19
О. В. Коваль-Костинська. Назви основних кольорів у болгарській, українській і російській мовах (порівняльна характеристика)	28

ГРАМАТИКА

В. А. Чабаненко. Вставлені словосполучення й речення у творах Леся Мартовича	38
А. Я. Мановицька. Узгодження присудка із звертанням	41

СЛОВОТВІР

В. М. Русанівський. Народження слова	46
--	----

ІСТОРІЯ МОВИ

С. В. Семчинський. Семантичні запозичення східнороманського походження в українській мові	52
---	----

СТИЛІСТИКА

В. В. Моренець. Мовностилістичні ознаки жапру та творча самобутність письменника	59
О. Є. Пивоваров. Використання неповних речень як засіб організації надфразних єдностей у художній прозі М. Коцюбинського	66

ФОНЕТИКА

Т. С. Міщепко. Тривалість як компонент фразового наголосу	74
---	----

МЕТОДИКА

С. П. Самійленко. Основні вимоги до вузівської лекції з мови	80
Н. М. Кучеренко. Вступні заняття з фонетики на підготовчому відділенні	87

УКРАИНСКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ
Межведомственный научный сборник

Выпуск 2.

(на украинском языке)

Издательство издательского объединения «Вища школа» при Киевском государственном университете, 252033, Киев, Тарасовская, 11. Отпечатано в 4-й военной типографии с матриц Головного предприятия республиканского производственного объединения «Полиграфкнига» Госкомиздата УССР, Киев, ул. Довженко, 3. Условн. печ. л. 6. Уч.-изд. л. 6,7. Тираж 1000. Цена 67 коп.

Редактор *Л. Л. Щербатенко*
Художний редактор *В. Д. Лелеко*
Технічний редактор *О. Д. Окопна*
Коректор *З. К. Калуга*

Здано до набору 10.IV 1974 р. Підписано до друку 18.IX 1974 р. Формат паперу 60×90¹/₁₆. Папір друк. № 3. Друк. арк. 6. Обл.-видавн. арк. 6,7. Тираж 1000. Видавн. № 330-к. БФ 31121. Ціна 67 коп. Зам. 6988.

Видавництво видавничого об'єднання «Вища школа» при Київському державному університеті, 252033, Київ, Тарасівська, 11.

Надруковано в 4-ій військовій друкарні з матриць Головного підприємства республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, Київ, вул. Довженка, 3.

ДО УВАГИ ЧИТАЧІВ!

*У Видавництві видавничого об'єднання «Вища школа»
при Київському державному університеті
в 1975 році вийдуть з друку:*

**Гнатюк М. П. Українська поема першої половини
XIX ст. (розвиток жанру). Мова українська. 10 арк.**

У монографії висвітлено питання про зародження жанру поеми в українській літературі першої половини XIX ст. На багатому і маловідомому матеріалі автор показав шляхи розвитку української поеми, її специфіку, жанрові особливості. Значну увагу приділено поемам Т. Г. Шевченка.

Грицай М. С. Давня українська проза. Мова українська. 10 арк.

У монографії досліджуються кращі твори письменників-полемістів кінця XVI — початку XVII ст., літописи Самовидця, Г. Грабянки, С. Величка. Автор показує розвиток давньої прози, роль народноестетичної творчості у формуванні образного мислення письменників, у художньому удосконаленні творів, визначає роль полемічної літератури і літописів у боротьбі за краще життя трудового народу.

Житник В. К. Поезія Антоніна Сови. Мова українська. 10 арк.

У монографії аналізується творчість талановитого чеського письменника А. Сови, поезія якого пройнята почуттям патріотизму, прагненням до свободи, вірою в краще майбутнє чеського народу.

Ці книги Ви можете замовити в книжкових магазинах облкниготоргу чи облспоживспілки. Можете зробити листовне замовлення через республіканський магазин «Книга-поштою» (Київ-117, вул. Попудренка, 26), який висилає книги накладною платнею.